

T.C.
SIİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

KUR'AN'A GÖRE FITRAT - AHLÂK İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan DEMİR

Danışman: Doç. Dr. Esat ÖZCAN

SIİRT-2024

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Doç. Dr. Esat ÖZCAN danışmanlığında, **Sinan DEMİR** tarafından hazırlanan bu çalışma 29/01/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalı **Tefsir** Bilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Tez Danışmanı)	: Doç. Dr. Esat ÖZCAN	İmza:.....
Jüri.Üyesi	: Doç. Dr. Şükrü AYDIN	İmza:.....
Jüri.Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah SEVGİ	İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

.... /...../.....

İmza

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Şahap BULAK

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	IX
ÖN SÖZ.....	X
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. FITRAT KAVRAMI.....	5
1.1. FITRAT KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI	5
1.2. FITRAT KAVRAMININ KUR’AN’DAKİ KULLANIMI.....	6
1.3. FITRATLA EŞ VEYA YAKIN ANLAMLI OLARAK KULLANILAN BAZI KAVRAMLAR VE BUNLARIN KUR’ÂN’DAKİ İZDÜŞÜMÜ	13
1.3.1. Bedî‘ (بدیع)	13
1.3.2. Halk (خلق)	14
1.3.3. Ca’l (جعل)	15
1.3.4. Sıbga (صبغة).....	17
1.3.5. Hanif (حنيف).....	18
1.4. FITRAT KAVRAMININ HADİSLERDEKİ KULLANIMI	20
1.5. FITRATIN MAHİYETİ	24
2. AHLÂK KAVRAMI	27
2.1. AHLÂK KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI	27
2.2. AHLÂK KAVRAMININ KUR’AN’DAKİ KULLANIMI.....	30
2.3. AHLÂKLA EŞ VEYA YAKIN ANLAMLI OLARAK KULLANILAN BAZI KAVRAMLAR VE BUNLARIN KUR’AN’DAKİ İZDÜŞÜMÜ	34
2.3.1. Birr/İyilik (بر)	34
2.3.2. Takva/Allah’tan Sakınma (تقوى).....	36
2.3.3. Sıdk/Doğruluk (صدق)	37
2.3.4. Merhamet (مرحمة).....	38
2.3.5. Sabır (صبر)	40
2.3.6. İhsan (احسان)	41
2.3.7. ‘Adl/Adalet (العدل)	42
2.3.8. Müsamaha/Hoşgörü (مسامحة).....	43
2.3.9. Tevazu/Alçakgönüllülük (تواضع).....	44
2.4. AHLÂK KAVRAMININ HADİSLERDEKİ KULLANIMI	45
İKİNCİ BÖLÜM	47
2. KUR’AN’A GÖRE FITRAT-AHLÂK İLİŞKİSİ	47

2.1. FITRATA UYGUN BİR AHLÂKIN BENİMSENMESİ	47
2.1.1. Kur'an'a Göre Fıtratı Olumlu Etkileyen Eğilimler	57
2.1.1.1. Tevhid	57
2.1.1.2. Tefekkür	58
2.1.1.3. Zikir (Allah'ı Anma)	59
2.1.1.4. Namaz	60
2.1.1.5. İyilik	62
2.1.1.6. Şükür	62
2.1.1.7. Tövbe ve İstiğfar	63
2.2. FITRATA UYGUN OLMAYAN AHLÂKTAN SAKINILMASI.....	65
2.2.1. Kur'an'a Göre Fıtratı Olumsuz Etkileyen Eğilimler.....	71
2.2.1.1. Şirk	71
2.2.1.2. Zulüm	72
2.2.1.3. Kibir	73
2.2.1.4. Yalan	74
2.2.1.5. Cimrilik	75
2.2.1.6. Nefs	76
SONUÇ.....	79
KAYNAKÇA	82

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****KUR'AN'A GÖRE FITRAT – AHLÂK İLİŞKİSİ****Sinan DEMİR****2024/ Sayfa: XI + 89**

Allah Teâlâ insanı çok güzel bir şekilde yaratmıştır. İnsanın bu güzel şekilde yaratılması, fitrat kelimesi ile ifade edilmiştir. Bunun için fitrat kavramının, insanın yaratılış biçimini ve özelliklerini temsil ettiği düşünülmektedir. Buna göre fitrat, “Allah Teâlâ’nın insanda yarattığı kendisini tanıma ve Allah’a iman etme yeteneğidir.”

Ahlâk, doğru ve yanlış arasında değerlendirme yapabilme, etik gereksinimlerini takip etme ve toplumsal normlara uygun davranmadır. Ahlâk, insanların düşünce ve eylemlerinin değerlendirilmesinde kullanılan bir ölçüt kabul edilir. Ahlâki değerlerimiz ve inançlarımız, etik kurallar ve toplumsal normlar tarafından şekillendirilir.

Ahlâk, insan vicdanına dayalı içsel bir özelliği de ifade eder. Ahlâki değerlerin ve inançların temel alınarak kararların alınması, diğer insanlara ve topluma saygı gösterilmesi, dürüstlük, adalet, hoşgörü, empati gibi erdemlerin benimsenmesi ve kişisel sorumluluk taşınması ahlâkın temel özellikleridir.

Ahlâki davranış, ahlâki değerlere uygun hareket etme, birlikte yaşamayı kolaylaştırma, insanın ve toplumun genel refahını artırma; kısaca, toplumsal sürdürülebilirlik ve güvenlik için önemlidir.

Kişilere, kültürlere, toplumlara göre farklı ahlâki normlar ve değerler bulunabilir. Bu nedenle, ahlâkın kesin bir tanımını yapmak zordur. Ancak, genel olarak ahlâk, insanların doğruyu, yanlış, iyi ve kötüyü değerlendirme gücü ve bu değerlendirmelere dayalı olarak etik davranışı gösterme yeteneği olarak tanımlanabilir.

Fıtrat ve ahlâk kavramları hakkında çokça araştırmalar yapılmış, ancak bu iki kavramın birbiriyle ve fıtratın ahlâk üzerindeki etkisi yeteri kadar irdelenmemiştir. Çalışmada Kur’ân’a göre fitrat-ahlâk arasındaki ilişki incelenecektir.

Fıtratın, saf ve temiz olan ilk yaratılışı ifade etmesi ve ahlâkın da iyi ile kötüyü ayırt edebilme, ona göre hayata şekil verme bilincini oluşturması fıtrat-ahlâk arasında sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın amacı, fıtratın mahiyetini ayetler ışığında yorumlamak, ahlâkın oluşum ve gelişiminde fıtratın rolünü ve fıtrat-ahlâk ilişkisini incelemektir. Çalışmada fıtratın mahiyeti, fıtratı bozan etkenler ve fıtratın ahlâkla ilişkisi açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca fıtratın korunmasını ve bozulmamış fıtratın güzel ahlâk üzerindeki etkisi de irdelenmeye gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Fıtrat, Ahlâk.

ABSTRACT**MASTER’S THESIS****ACCORDING TO THE QUR’AN, THE RELATIONSHIP BETWEEN FĪTRAT
AND MORALITY****Sinan DEMİR****2024/ Page: XI + 89**

Mankind is a wonderfully designed creation of Allah. *Fītrat* is a lovely word that describes how man was created. Because of this, the idea of nature is believed to symbolize the shape and qualities of human creation. This means that nature is “the capacity that Allah has given to man to know himself and believe in Him”.

Morality is the capacity to distinguish between good and wrong, to uphold moral standards, and to act morally in accordance with social norms. Morality is regarded as a standard by which individuals’ attitudes and deeds are judged. Social norms and ethical guidelines influence our moral values and opinions as members of a community.

A trait inherent in human conscience is also referred to as morality. The fundamental elements of morality are making decisions based on moral ideals and beliefs, treating others with respect and society, adopting qualities like justice, honesty, tolerance, empathy, and taking personal responsibility.

Moral behavior is crucial for the sustainability and security of society because it promotes coexistence, acts in line with moral principles, and enhances an individual’s and society’s overall well-being.

Various moral standards and ideals may apply to different individuals, groups, and civilizations. As such, it is challenging to define morality precisely. On the other hand, morality can be broadly understood as the capacity of individuals to distinguish between good and bad as well as right and wrong, and the capacity to act morally in accordance with these judgments.

Many studies have been conducted on the ideas of nature and morality, but not enough has been done to explore how these two ideas relate to one another and how

nature influences morality. The connection between nature and decencies as stated in the Qur'an will be looked at in this study.

There is a close relationship between morality and nature, as demonstrated by the Dec. Jul-ture, which states that morality generates the consciousness of being able to discriminate between good and evil and shapes life according to it, and that nature expresses the original creation, which is pure and clean.

The study aims to investigate the relationship between nature and morality, as well as how nature shapes and develops morality, by seeing nature through the lens of verses. The study will attempt to shed light on the nature of nature, the disruptions to nature, and the relationship between nature and morality. Furthermore, an investigation will be conducted into the preservation of the natural world and the impact of intact physical nature on moral behavior.

Key Words: Tafser (Exegesis), The Quran, Fitrah, Morality.

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
BABERTİ	: Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
BEÜ	: Bülent Ecevit Üniversitesi
bk.	: Bakın
c.c.	: Celle celeluhu
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
ed.	: Editör
İSTEM	: Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü dergisi
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
s.a.v.	: Sallalâhü aleyhi ve sellem
SÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
UKSAD	: Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
U.Ü	: Uludağ Üniversitesi

ÖN SÖZ

Kelime ve kavramlarla düşünürüz. Zihnimizde yer alan bu kelime ve kavramlar, düşünce dünyamızı şekillendirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de zikredilen kavramlar, İslâm düşüncesi üzerinde etkili olmuş ve onu şekillendirmiştir.

Kur'an-ı Kerim'deki kavramlar ve bunların birbiriyle ilişkisi, özgün bir İslam düşüncesinin meydana gelmesine katkı sağlamıştır. Kur'ani kavramlardan birisi de fitrattır. Kur'an'da bu kavram; insanın özü, mahiyeti ve yaratılıştaki katıksız halini ifade etmek için kullanılmıştır. İnsan, bu kavramla kendisini, özünü ve gerçek yaratılış mahiyetini anlayabilir ve özüne aykırı duygu, düşünce ve davranışlarını tespit edebilir.

Tefsir tarihi boyunca üzerinde düşünülen bu kavram, yorumlanmış, çeşitli incelemelere tabi tutulmuş ve bundan önemli bulgular elde edilmiştir. Birçok ilmi çalışmada özellikle insan psikolojisini konu edinen eserlerde fitrat kavramı hakkında çeşitli yorumlara yer verilmiş, ancak bu kavram herhangi bir ilme ait sayılmamıştır. Eldeki veriler kavramın dini ve psikolojik yönünün daha çok vurgulanmasına vesile olmuştur.

Ahlâk, insanların doğru ve yanlış arasında değerlendirme yapmalarını sağlayan, eylemlerini yönlendiren ilkelere, normlara ve değerlere dayalı bir düzendir. Ahlâk, toplumun kabul ettiği değerler, normlar ve etik ilkelerle şekillenir.

Kur'an'a göre, Allah insanları en mükemmel şekilde yaratmıştır. Bu yaratılışın özünü oluşturan fitrat, insanın doğruyu yanlıştan ayırma gücü, vicdan ve adalet duygusu gibi özelliklerini içermektedir. Kur'an'a göre ahlâk, insanın fitrata uygun bir şekilde davranması ve iyi ahlâk ilkelerine göre hareket etmesidir.

Kur'an, ahlâki değerlerin hem kaynağı hem de uygulama rehberidir. Bu değerlerin bir kısmı, adalet, dürüstlük, merhamet, cömertlik, sabır, hoşgörü, saygı gibi erdemlerdir. İnsan bu ve buna benzer ahlâki değerleri özümseyip pratiğe dökmesi ile fitrata uygun şekilde hareket etmiş olur.

Kur'an'a göre, insan fitratına uygun olarak ahlâklı bir yaşam sürdürdüğünde hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olur. Fitratına aykırı yaşadığında ise ruhsal sorunlarla karşılaşabilir. Kur'an, hem ahlâki bir şekilde yaşamayı amaçlamayı hem de bu amaca

uygun hareket etmeyi istemektedir. Başka bir ifade ile ahlâki ilkeler konusunda niyet-amel, inanç-eylem birlikteliği esastır.

Fıtrat ve ahlâk kavramlarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış, makaleler ve tezler yazılmıştır. Ancak fıtrat-ahlâk ilişkisini Kur'an çerçevesinde ele alan bir çalışmaya rastlayamadık. Bu araştırmada, fıtrat ve ahlâk kavramı incelenmiş, önce kavramların sözlük ve terim anlamları irdelenerek araştırma için bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kavram tahlillerinde Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab* gibi kâdim kaynaklara başvurulmuştur. Kur'an ayetlerini anlamak için doğal olarak klasik ve modern tefsirlere müracaat edilmiş, ayrıca hadis kaynaklarına da başvurulmuştur. Konuyla ilgili hadisler Kütüb-i sitte başta olmak üzere temel hadis kaynaklarından istifade edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde fıtrat, fıtratla eş ve yakın anlamlı kullanılan kavramlar ve ahlâk, ahlâkla eş ve yakın anlamlı kullanılan kavramlar incelenmiştir. İkinci bölümünde ise Kur'ân'a göre fıtrat-ahlâk ilişkisi üzerinde durulmuştur. Çalışma sonunda elde edilen bulgular serdedilmiş, değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Tezimizin konusunu tespitten planını oluşturmaya, kaynaklara yönlendirmeden son şeklini verinceye kadar, ufuk açıcı yönlendirmelerde bulunan ve bu hususta hiçbir yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Esat ÖZCAN'a en samimi duygularıyla şükranlarımı sunarım. Savunma jürisinde bulunmayı kabul ederek tezi baştan sona kadar okuyan ve değerlendirmeleriyle katkılarda bulunan Doç. Dr. Şükrü AYDIN ve Dr. Öğr. Üyesi Abdullah SEVGİ hocalarıma da saygılarımı sunar, teşekkür ederim. Ayrıca çalışmam boyunca dualarını esirgemeyen anne ve babama, çalışmamda uygun ortamın sağlanması hususunda fedakârlık gösteren eşime ve çocuklarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

İnsan, varoluşunun başlangıcından itibaren yaratılışının sebebi ve amacı hakkında sürekli ilgi duymuş ve bunu sorgulamıştır. Bunun yanında varlığının yapısını da keşfetmeye çalışmıştır. İnsanın varlığını anlama çabası, genellikle kişisel deneyimlere, kültürel etkilere ve bireysel düşünce tarzlarına bağlı olarak şekillenmiştir. İnsan; bilinç, benlik, varlık gibi soyut ve somut kavramları anlamaya çalışırken, farklı düşünce sistemlerini kullanmıştır. Bu durum, onun felsefi, dini ve kişisel düşünce yapısını geliştirmiştir. Bu tür düşünce süreçleri kişinin, kendi varlığı hakkındaki bilgisini derinleştirmesine ve düşünsel bir gelişim sürecine girmesine katkıda bulunmuştur. Onu böyle bir arayışa iten sebep, iç âlemine olan derin merakı olmuştur.¹

İnsan; duygusal, zihinsel ve ahlâki olarak çeşitli içsel çatışmalar yaşar ve bunun sonucunda farklı deneyimlere sahip olur. Bu deneyimler genellikle hatalardan ve bu hatalardan ötürü yaşanan pişmanlıklardan sonra gelişir. Ahlâki bir içsel sorgulamaya yol açabilen bu durum; tövbe etme, af dileme, daha iyi olmaya çalışma ve ilerleme çabalarına dönüşebilir. İnsan, farklı rollerde ve durumlarda farklı kişilik ve kimliklere bürünebilir. Örneğin, bir kişi aynı anda bir ebeveyn, bir çalışan, bir arkadaş ve bir birey olarak farklı kimliklere sahip olabilir. Bu da zaman zaman içsel çatışmalara, hatalı davranışlara yol açabilir. İnsan, doğasının derinliklerine inerek içsel çatışmalarını anlamaya, potansiyelini geliştirmeye çalışabilir.²

Varlığı anlama arayışı, insan zihninin derinliklerinde geniş yer kaplamaktadır. İnsan, tarih boyunca varoluşun anlamı ve kökeni gibi konularda çeşitli düşünce ve inançlar geliştirmiştir. İnsan, genellikle evrenin ve kendi varlığının nedenini anlama ve anlamlandırma ihtiyacı hissetmiştir. Bu ihtiyaç, bir yaratıcının olması gerektiği düşüncesine götürmüştür.

Varlığın gerçekliği ile bir yaratıcının varlığı arasında doğrudan bir nedensel bağlantı kurmak zor olabilir. Yaratıcının varlığı düşüncesi, genellikle yaratıcının

¹ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 30.

² Saliha Özen, *Fıtrat (Dini Kabiliyet) Kavramının Psikolojik Açılımı* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 9.

doğasına ve özelliklerine dair soruları beraberinde getirir. Bu konudaki farklı tanımlar ve anlayışlar, farklı inanç sistemlerine yol açabilir. Varlık ve yaratıcının varlığı konusundaki düşünceler, kişisel inançlara, kültürel etkilere ve felsefi bakış açlarına bağlı olarak büyük ölçüde değişebilir.³

İnsanın yaratılışının özünde fitrat vardır. İnsan, bu fitrat sayesinde yaratıcının varlığını ve birliğini çeşitli şekillerde hisseder. İnsan, fitratı gereği çeşitli hurafe ve efsanelere gömülerek yanlış bir inanç sistemine bağlanmaması gerekir. Ancak bazı durumlarda yaratıcısını hiç kabul etmez veya evrenin daha güçlü bir yaratıcı olması gerektiğini düşünmesine rağmen birçok ilah fikrine de kapılabilir.⁴

Varlıklar içinde akli ve iradesi olan sadece insandır. Bunun için o, özellikle yaratıcısını tanımak, bilmek ve sadece O'na ibadet etmek üzere saf ve temiz bir fitratla yaratılmıştır. İnsan fitratı, yaratıcısına delalet etmek üzere ayarlanıp programlanmıştır. Bundan dolayı insanın, varlığının bir amacının olduğunu düşünmesi ve bu amacı gerçekleştirmeye çalışması gerekir.⁵

İnsan; akıl ve irade verilerek yeryüzünde sorumlu bir varlık olarak yaratılmış ve “misak/ahit” ile kendisine bazı görevler verilmiştir. Bu misak ile insanın Allah’a karşı sorumlulukları hatırlatılmış, ahlâki davranışlarda bulunması, doğruya ve adalete göre hareket etmesi talep edilmiştir. Bu bağlamda, insan dünya üzerinde bir emanetçidir, bu emaneti korumakla ve gereğini yapmakla yükümlüdür. Bu misakla her insan Allah ile bir ilişki içindedir ve bu ilişki, insanın özgür iradesi ve Allah’a karşı sorumluluğu çerçevesinde şekillenir.⁶ Bu sözleşmenin (misakın) dünya koşullarındaki karşılığı, “Allah’ı bilmeye yetenekli olmak” şeklinde anlaşılabilir.

Bu anlaşma, insanın yaşamını Allah’ın emirleri doğrultusunda ve fitratına uygun bir şekilde sürdürmesini ifade eder. Bu sözleşme insanın özgür iradesiyle yapılır. Bunun için insan, Allah’ın yaratılış düzenine uygun olarak yaşamalı, ahlâki değerlere

³ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 92.

⁴ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, çev. Bekir Karlıağa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 273.

⁵ Caner Taslaman, *Fitrat Delilleri* (İstanbul: Yayınevi, 2017), 37.

⁶ Sinan Öge, “Fitratın Misâkı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 247.

riayet etmeli ve Allah'ın emirlerine uygun davranmalıdır. İnsanın içinde bulunduğu doğal düzenle uyumlu bir yaşam sürmesi, manevi bir dengeyi koruma amacını taşır.⁷

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Çalışma giriş kısmından sonra iki bölüm olacak şekilde düşünülmektedir. Giriş bölümünde, araştırmanın ön hazırlık mahiyetindeki bilgilere yer verilmiştir. Böylelikle ana bölümlerde ele alınacak konuların daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Fıtrat ve ahlâk kavramları hem dilimizde hem de İslam düşüncesinde önemli yer tutan kavramlardır. Bu iki kavramın sözlük ve terim anlamlarını anlamak, Kur'an'daki kullanımlarını kavramak için önemli bir adımdır. Bu çerçevede çalışmanın birinci bölümünde, önce fıtrat kavramının anlamı açıklanacak, insanın doğuştan sahip olduğu temel özellikleri ele alınacaktır. Ardından, ahlâk kavramına geçilerek Kur'an'daki ahlâki prensiplere, değerlere ve normlara vurgu yapılacaktır. Böylelikle, insanın fıtratına uygun ahlâki bir yaşam sürmesinin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu bölümde, Kur'an'daki bazı ayetler ve ifadeler analiz edilerek fıtrat ve ahlâk kavramlarının Kur'an'da nasıl kullanıldığına dair örnekler sunulacaktır.

İkinci bölümde, fıtrat-ahlâk ilişkisi detaylı bir şekilde incelenecek ve fıtratın ahlâk üzerindeki etkileri açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, fıtratın doğası ve temel özellikleriyle ahlâk arasındaki ilişki analiz edilecek ve fıtratın ahlâki değerlere nasıl yansıdığı ortaya konmaya gayret edilecektir. Fıtratın temel özellikleri ve insanın yaratılışı üzerinde durularak, bu özelliklerin ahlâki davranışları nasıl etkilediği açıklanacaktır. İslam perspektifinde insanın Allah tarafından yaratılışı ve bu yaratılışın ahlâki sorumlulukları nasıl belirlediği vurgulanacaktır. Aynı zamanda, fıtratı perdeleyen ve körelten etkenler belirlenerek, insanın fıtratına uygun davranışlarından sapmasına neden olan faktörler incelenecektir. Fıtrat-ahlâk ilişkisini anlamak için bazı temel kavramlardan yararlanılacaktır. Burada Adalet, merhamet, sabır gibi kavramlar, fıtratın ahlâki değerlere nasıl yön verdiğini anlamak için önemlidir. İslam'ın öğrettiği güzel ahlâki prensipler, fıtrata uygun davranışlar ve bu prensiplere dayalı eğitim metotları incelenecektir. Fıtrat-ahlâk ilişkisi açısından, peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.)

⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fıtrat (Yaratılış)* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1999), 50.

hayatı ve uygulamaları olan sünnet ve siretin, fitratın güzel ahlâkla nasıl birleştiğini gösteren kaynak olması açısından irdelenecektir.

Çalışmada Kur'an ayetlerinin anlaşılması ve yorumlanması için klasik ve modern tefsirlerden faydalanılacaktır. Kütüb-i sitte olmak üzere diğer hadis kitaplarına müracaat edilecektir. Arapça kelimelerin ayrıntılı anlamları için başta İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab* adlı eserinden istifade edilecektir. Kavram analizlerinin anlaşılması için ise başta Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) yazdığı *el-Müfredât* adlı kitaba başvurulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FITRAT KAVRAMI

“Fıtrat”, İslam düşüncesinde sıklıkla kullanılan bir kavram olup, insanın içsel doğasını, yaratılışını ve Allah’la olan ilişkisini ifade eder.

Bu bölümde önce fıtratın sözlük ve terim anlamları izah edilecek, ardından bu kökten türetilen kelimelerin Kur’ân ve hadislerdeki kullanımları üzerinde durulacaktır.

1.1. FITRAT KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

Fıtrat; yapmak, uzunlamasına yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek, iftar etmek/oruç açmak manalarına gelen “fatr” (فطر) kökünden türeyen bir isimdir. Fıtrat; yaratılış ve tabiat gibi anlamlara gelir. Bu kökten gelen “İnfıtar” (انفطار) kelimesi; “yarılmak”, “çatlamak”, “açılmak” gibi anlamlara gelirken “Futûr” (فطور) kelimesi ise iftar etmek manasında kullanılır. İftar, (إفطار) oruçlunun akşam vaktinde orucunu açması, yemek yemesi demektir. “Fatîr” (فطير) ise mayalanmamış ekmek anlamına gelmektedir.⁸ Bu mastarın fail (özne) ismi olan “Fâtır” (فاطر), Allah’ın güzel isimlerinden birisidir. Bunun anlamı, yerleri ve gökleri ilk yaratan/yoktan var eden demektir.⁹

Fıtrat kelimesi, bir şeyin yaratılışındaki temel doğasını veya özünü ifade eder. Kur’an’da, Allah’ın, insanları yarattığı ve onlara fıtratlarını (doğalarını) verdiği ifade edilir. Bunun için insan yaratılışındaki temel öz, Allah tarafından konulan bir düzenleme olarak kabul edilir. Bu, insanın içsel doğası, ahlâki eğilimleri ve yaratılış amacını ifade eden bir kavramdır. Fıtrat kavramı genellikle, varlıkların yaratılışının temel yapısını, karakterini ve dış etkilere henüz etkilenmemiş ilk durumlarını ifade eder. İslam inancına göre, insanlar fıtratları gereği doğuştan belli ahlâki ve manevi

⁸ Ebu Nasr İsmâil b. Hammâd el-Farabi Cevheri, *es-Sıhâh tâcu'l-luga ve sıhâhü'l-Arabiyye*, thk. Ya'kub Emil Bedi' - Muhammed Nebii Tariki (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1999), 2/782; Ebü'l-Feth Burhâneddin Nâsir b. Abdüsseyyid Mutarrizi, *el-Müğrib fi tertibi'l-mu'rib*, thk. Mahmud Fahuri (Beyrut: Mektebetu Lübnan Naşirun, 1999), 362; Ebu't-Tahir Meccüddin Muhammed b. Yakub Firûzabadi, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005), 587.

⁹ Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmi - İbrahim el-Ferâhidî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1998), 7/418.

eğilimlere sahiptirler.¹⁰ Buna göre fitrat, insanın Allah tarafından yaratıldığı temel durumu, başka bir tabir ile onun İslam'a yatkınlığı ve Allah'a yönelme potansiyelini ifade eder.¹¹

1.2. FITRAT KAVRAMININ KUR'AN'DAKİ KULLANIMI

“Ftr” (فطر) kökünden türetilen çeşitli kelimeler, Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerinde fiil, isim ve sıfat olarak kullanılmıştır. Fitrat kelimesi ise sadece Rum sûresi 30. ayette zikredilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de fiil olarak “Fatara” (فطر), “Yetefattaru” (يَتَفَطَّرُ) ve “İnfatara” (انفطر) kalıpları kullanılmıştır. Birincisi, “yaratma” veya “var etme”, ikincisi ve üçüncüsü ise “çatlama” veya “parçalanma” anlamına gelir. Allah'ın yaratıcı gücünü ifade eden ayetlerde “Fatara” (فطر),¹² kıyamet gibi büyük olayların vukuu için ise “Yetefattaru” (يَتَفَطَّرُ) ve “İnfatara” (انفطر) filleri kullanılmıştır.¹³ Kur'an-ı Kerim'de bu kökten mastar/isim olarak “Futûr” (فطور), “Fâtır” (فاطر) “İnfîtâr” (انفطار) ve “Münfatır” (منفطر) kelimeleri bulunmaktadır. “Futûr” kelimesi, “bozukluk” veya “kötülük”,¹⁴ “Fâtır” (فاطر) kelimesi de “yaratan” veya “var eden” anlamına gelir. Bu kelime, Allah'ın bir ismi/sıfatı olarak yaratıcı vasfını ifade etmek için kullanılır.¹⁵ “İnfîtâr” (انفطار) kelimesi, “yırtılma” veya “çatlama” anlamına gelir. Bu kelime, genellikle kıyametin kopması veya büyük bir olayın meydana gelmesi gibi önemli hadiseleri ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁶ “Münfatır” (منفطر) kelimesi ise çatlama ve yarılmanın sonucunda (Toprağın çatlaması ve yarılması gibi) bir varoluşun meydana gelmesini ifade eder.¹⁷

“Ftr” kökünden türemiş fiil ve isimler, Kur'an-ı Kerim'de yirmi yerde bulunmaktadır. “Ftr” kökünden gelen fillerden “Fatara” (فطر) sekiz yerde,¹⁸

¹⁰ Hayati Hökelekli, “Fitrat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/47.

¹¹ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 6/3822.

¹² Hûd 11/51. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/56; Yâsîn 36/22; ez-Zuhuruf 43/27.

¹³ Meryem 19/90. Ayrıca bk. eş-Şûrâ 42/5; el-İnfîtâr 82/1.

¹⁴ el-Mülk 67/3.

¹⁵ el-En'âm 6/14. Ayrıca bk. Yusuf 12/101; İbrâhîm 14/10; el-İsrâ 17/51; Tâhâ 20/72; Fâtır 35/1; ez-Zümer 39/46; eş-Şûrâ 42/11.

¹⁶ el-İnfîtâr 82/1.

¹⁷ el-Müzzemmil 73/18.

¹⁸ el-En'âm 6/79. Ayrıca bk. Hûd 11/51; el-İsrâ 17/51; Tâhâ 20/72; el-Enbiyâ 21/56; er-Rûm 30/30; Yâsîn 36/22; ez-Zuhuruf 43/27.

“Yetefattaru” (يَتَفَطَّرُ) iki yerde,¹⁹ “İnfatara” (انْفَطَرَ) ise sadece bir yerde geçmektedir.²⁰ İsim ve sıfat olarak bu kökten türetilen “Futûr” (فُطُور),²¹ “Fıtrat” (فَطَرَت) ve “Münfetir” (مُنْفَطِر) ²³ kelimeleri birer yerde, “Fâtır” (فَاطِر) ²⁴ kelimesi ise altı yerde kullanılmıştır. Bununla birlikte Kur’an-ı Kerim’in 35. suresi Fâtır, 82. suresi ise İnfitâr şeklinde bu kökten gelen kelimelerle isimlendirilmiştir.

“Ftr” kökünden gelen kelimelerin geçtiği ayetlerde, Allah’ın yegâne yaratıcı olduğu vurgulanır ve göklerin, yerin ve insanların Allah tarafından yaratıldığı ifade edilir. Bu kök, yaratma ve başlangıçla ilgili temel kavramları içeren bir kök olarak, yaratılışı ve varlığın mahiyetini açıklamak amacıyla kullanılır.

Bu kökten türeyen kelimelerin Kur’an-ı Kerim’de çokça geçmesi bu kökün zengin anlamını ortaya koymaktadır. Bu durum, sadece bu köke has değildir. Aslında bu durum, Arapça dilinin zenginliği ve Kur’an’ın derin anlam dünyasını yansıtır.²⁵

Bu kökten gelen kelimeler, Kur’an’da iki farklı ayette göklerin ve yerin inşası,²⁶ altı farklı ayette ise insanın yaratılışı manasında kullanılmıştır.²⁷ Göklerin çatlaması, yarılması veya bozulmasıyla ilgili konular işlenirken beş farklı ayette bu kökten türeyen kelimelere müracaat edilmiştir.²⁸ Allah’ın güzel isimlerinden biri olan “Fâtır” ismi de altı ayrı ayette göklerin ve yerin yaratıcısı manasında kullanılmaktadır.²⁹ Bu kelimelerin geçtiği ayetlerde Allah’ın yegâne yaratıcı; göklerin, yerin ve insanların ise yaratılan olduğu vurgulanır. Fâtır suresinin ilk ayetinde;

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنَحَةٍ مَّتَلَّى وَتَلَّتْ وَرُبَاعٌ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ
اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah’a mahsustur. O dilediği kadar fazlasını da yaratır. Kuşkusuz*

¹⁹ Meryem 19/90. Ayrıca bk. eş-Şûrâ 42/5.

²⁰ el-İnfîtâr 82/1.

²¹ el-Mülk 67/3.

²² er-Rûm 30/30.

²³ el-Müzzemmil 73/18.

²⁴ el-En‘âm 6/14. Ayrıca bk. Yusuf 12/101; İbrâhîm 14/10; el-İsrâ 17/51; Tâhâ 20/72; Fâtır 35/1; ez-Zümer 39/46; eş-Şûrâ 42/11.

²⁵ Bilgin Erdoğan, *Fıtrat / Kur’an Kavramları Serisi* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019), 14.

²⁶ el-En‘âm 6/14. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/56.

²⁷ Hûd 11/51. Ayrıca bk. el-İsrâ 17/51; Tâhâ 20/72; er-Rûm 30/30; Yâsîn 36/22; ez-Zuhuruf 43/27.

²⁸ Meryem 19/90. Ayrıca bk. eş-Şûrâ 42/5; el-Mülk 67/3; el-Müzzemmil 73/18; el-İnfîtâr 82/1.

²⁹ el-En‘âm 6/14. Ayrıca bk. Yusuf 12/101; İbrâhîm 14/10; Fâtır 35/1; ez-Zümer 39/46; eş-Şûrâ 42/11.

Peygamberler insanlara Allah'ın varlığı, birliği ve yaratıcı gücünü hatırlatmak, tevhid inancını yaymak ve insanları Allah'a yönlendirmek amacıyla gönderilmiştir. Peygamberler insanlara Allah'ın varlığını ve yaratıcı gücünü hatırlatmış, onları Allah'ın birliği ve tevhid inancı konusunda aydınlatmışlardır. İnsanlar, farklı fiziksel ve toplumsal özelliklere sahip olsa da aslında aynı temel yaratılışa sahiptirler. Bu yaratılış, başka bir ifade ile insanların içindeki fitrat, onları Allah'ı tanımaya sevk eder. Bu da insanın Allah ve evren anlayışının temel unsurlarını oluşturur. Bu noktada insanlar arasındaki asıl değer ve ayrımlar, Allah'a yönelmek ve O'na itaat etmekle ortaya çıkar.³⁶ Bunun için Allah, gönderdiği peygamberler ve inzal ettiği kitaplar vasıtasıyla insanın fitratına (özüne) dönmesi gerektiğini hatırlatır. Nitekim aşağıdaki ayetlerde buna işaret edilmektedir:

“Hem ne diye beni yaratan ve sizin de dönüp kendisine varacağınız Allah'a kulluk etmeyeyim ki?”,³⁷

“Hayır, sizin rabbiniz, göklerin ve yerin rabbidir; onları O yaratmıştır; ben de bunu ikrar edenlerdenim” dedi.”,³⁸

“Ey kavmim! Bunun karşılığında ben sizden bir ücret istemiyorum; benim hizmetimin karşılığı ancak beni yaratana aittir. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?”,³⁹

“Bizi tekrar hayata kim döndürecek?” diyecekler. ‘Sizi birinci defa yaratan’ de. Sonunda onlar, sana alaylı bir tarzda başlarını sallayacak ve ‘Ne zamanmış o?’ diye soracaklar. De ki: ‘Yakın olduğunu sanıyorum.’”,⁴⁰

Bu noktada özellikle dikkate değer olan, müşriklerin öncelikle bir yaratıcının varlığını kabul etmeleri, fakat tekrarlayan yaratılışları kabullenmemekte direnmeleridir. Ancak gerçekte Allah yaratma eylemini sürdürerek varlığını her an gösterir.⁴¹ Zira

³⁶ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 6/3823.

³⁷ Yâsin 36/22.

³⁸ el-Enbiyâ 21/56. Ayrıca bk. ez-Zuhruf 43/27.

³⁹ Hûd 11/51.

⁴⁰ el-İsrâ 17/51.

⁴¹ el-Ankebût 29/20. Ayrıca bk. er-Rûm 30/27; Fâtır 35/1; en-Necm 53/47; el-Vâkıa 56/62; el-Burûc

varlık, sürekli bir değişim ve oluşum içindedir. Yaratıcının sonsuz bilgisindeki amaç ve plana uygun olarak var oluş devam eder ve henüz tamamlanmış değildir.⁴²

“Fâtır” ismi ile Allah’ın göklerin, yerin ve canlıların yaratıcısı; onları yokluktan varlık sahasına çıkaran ve onların yaratılış anında sahip oldukları özellikleri veren olduğu vurgulanır. “Yokluktan varlık sahnesine çıkarma” tabiri, karanlık bir ortamın içinden bir ışığın, bir yıldızın belirerek orayı aydınlatması gibi anlatılabilir. Böylece karanlık ortamda bir boşluk açılmış ve yıldız da kendini göstermeye başlamış gibi algılanır. Kâinat da benzer şekilde bir açılma ve belirginleşme süreci geçirir, sanki ortadan ikiye ayrılıp ortaya çıkmış gibidir. Bir ayette buna benzer bir ifade kullanılarak şöyle buyrulur:

أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ

“İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?”⁴³ Yokluğun varlığa dönüşümü gibi, bir maddenin veya herhangi bir cismin oluşumu da benzer bir şekilde gerçekleşir. Bir tohumdan çimenin yeşermesi, hücrelerin birbirlerini üretmesi gibi olaylar da bu tarz süreçlerle meydana gelir.⁴⁴

İnsan, kendi varoluşunun kaynağını, evrenin yaratılışını ve diğer yaşam biçimlerinin varlığını düşünerek içsel yeteneklerini fark eder ve bu düşünceler onu yüce bir yaratıcıya yönlendirir. İnsanın varoluşsal sorularına verilen cevaplar, Allah’ın varlığına yönelik bir perspektif oluşturur ve Allah’ın yarattığı varlıkları anlamada bir yol gösterici olur. Böylece bütün varlık üzerine bir bakış açısı şekillenir. Bu da Allah’ın varlığının insanlık için en temel ve hayati bir konu olduğunu gösterir.⁴⁵

Kur’an-ı Kerim; göklerin, yerin ve insanın yaratılışını “Fatır” olarak belirttiği gibi, bu varlıkların yeniden dirilişini de bir “Fatır” olayı olarak gösterir. Bu süreç, adeta bir yumurta kabuğunun çatlayarak içinden civcivin çıkması, gökyüzünün yarılp yeni bir kimlik kazanması veya bir tohumun toprağı delip filizlenmesi gibi bir olaya benzer. Fıtrat, varlığın içinde yer alarak kodlanmış potansiyeli açığa çıkaran bir özellik haline

85/13.

⁴² Öztürk, *Din ve Fıtrat (Yaratılış)*, 46.

⁴³ el-Enbiyâ 21/30.

⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1889.

⁴⁵ Taslaman, *Fıtrat Delilleri*, 271.

gelir.⁴⁶ Bu durum, Kur’ân-ı Kerim’de Allah’a kulluk etme gereğinin gerekçesi olarak gösterilmiştir. Konuyla ilgili aşağıdaki ayetlere bakılabilir:

قُلْ أَغَيَّرَ اللَّهُ أَخَذْتُ وَلِيًّا فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“De ki: ‘Gökleri ve yeri yoktan var eden, yediren ama yedirilmeye ihtiyacı olmayan Allah’tan başkasını mı dost edineceğim?’ De ki: ‘Bana Müslüman olanların ilki olmam emredildi ve sakın müşriklerden olma (denildi).’”,⁴⁷

“Ben, O’nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”,⁴⁸

“Öyle ki bundan dolayı neredeyse gökler çatlayacak, yer ortasından yarılacak, dağlar yıkılıp çökecek!”,⁴⁹

تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

“Gökler (haşyetten) neredeyse üstlerinden çatlayacak. Melekler de rablerinin yüceliğini hamd ile dile getiriyorlar ve yerdekilerin bağışlanmasını diliyorlar. İyi biliniz ki bağışlaması ve merhameti sınırsız olan ancak Allah’tır.”,⁵⁰

فَاطِرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَأَيْسَ كَمِثْلَهُ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

“Gökleri ve yeri yaratan O’dur. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da çiftler yarattı. Bu şekilde çoğalmanızı sağlamaktadır. O’na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür.”,⁵¹

قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ

“De ki: “Ey gökleri ve yeri yaratan, duyular ötesini ve duyular âlemini bilen Allah’ım! İhtilâfa düştükleri konularda kulların arasında hükmü sen vereceksin.”,⁵²

⁴⁶ Erdoğan, *Fıtrat / Kur’an Kavramları Serisi*, 17.

⁴⁷ el-En‘âm 6/14.

⁴⁸ el-En‘âm 6/79.

⁴⁹ Meryem 19/90. Ayrıca bk. el-Müzzemmil 73/18.

⁵⁰ eş-Şûra 42/5.

⁵¹ eş-Şûra 42/11. Ayrıca bk. Yusuf 12/101; İbrâhîm 14/10.

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُتُورٍ

“Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O’dur. Rahman’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?”⁵³

Yukarıda meallerini sunduğumuz ayetlerin tamamında “ftr” kökünden türetilen kelimeler kullanılmıştır. Bu kavramlarla, gökleri ve yeri yaratanın yalnızca Allah olduğu açıklanmıştır. Bununla gerçek yaratıcıya işaret edilmiş, düzenin sahibinin sadece Allah olduğuna vurgu yapılmıştır. Kur’an-ı Kerim’deki “Gökleri ve yeri yaratan” ifadesi, fitrat kavramını ve yaratılışın özgün şeklini, başlangıcını ve kusursuzluğunu yansıtır. Bu ayetlerde bahsedilen yaratma biçimi, aynı zamanda varlığı yoktan var etmeyi de ifade eder. *“Gökyüzü yarıldığında”*⁵⁴ ifadesi ise, yarılmak anlamıyla beraber, yeniden şekillenme, yeni bir özelliğe geçme anlamını da taşır. “Fatr” veya “İnfitâr” kavramları, yarma veya yarıma eylemini ifade ederken aynı zamanda bir oluşumun sonunu ve diğer bir oluşumun başlangıcını eş zamanlı olarak belirtir.⁵⁵

Dikkat çekici bir durum da insanın zor anlarda fitratına yönelerek, bilinçli ya da bilinçsizce Allah’ın varlığını hatırlayıp O’ndan yardım istemesidir. Aşağıdaki ayetlerde de bu duruma dikkat çekilmiştir:

وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبٍ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّةٍ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“İnsana bir zarar geldiği zaman, yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak (o zararın giderilmesi için) bize dua eder. Fakat biz ondan sıkıntısını kaldırdınca, sanki kendisine dokunan bir sıkıntıdan ötürü bize dua etmemiş gibi geçip gider. İşte böylece haddi aşanlara yapmakta oldukları şeyler güzel gösterildi.”⁵⁶

وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا حَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ

⁵² ez-Zümer 39/46.

⁵³ el-Mülk 67/3.

⁵⁴ el-İnfitâr 82/1.

⁵⁵ Erdoğan, *Fitrat / Kur’an Kavramları Serisi*, 17.

⁵⁶ Yunus 10/12. Ayrıca bk. Yunus 10/107; el-İsrâ 17/67.

“İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi Rabbine yönelip O’na yalvarır; sonra Rabbi ona katından bir nimet verince, daha önce yalvardığını unutarak yolundan saptırmak için Allah’a eşler koşmaya kalkar. De ki ona: ‘İnkârcı tutumunla biraz eğlenedur bakalım! Gerçek şu ki sen ateşi boylayacaklardan birisin!’”⁵⁷

Yukarıda aktarılan ayetlerde de belirtildiği gibi, insan zor zamanlarda bir olan Allah’ın varlığına sığınır. Bu, bir tür kabullenme ve teslimiyettir. Bu durum, insanın Allah’ın varlığını idrak edebilme yeteneği ile yaratıldığını gösterir. İnsan, kâinatın ihtişamı ve büyüklüğü karşısında kendi zayıflığını fark eder ve bu durum korkuya yol açar. Bu korku, yalnızca tüm evrene hükmeden Allah’a sığınarak hafifletilebilir.⁵⁸

Allah’ın varlığını ve birliğini bilmek, insanın içinde var olan derin bir kabiliyettir. Bu özellik, zamanla ve çevresel etkilerle yok sayılabilir, ancak zor anlarda bu içsellik kendini gösterir. Yukarıdaki ayetlerde de beyan edildiği gibi insanın bu içselliği, onun zor durumlarda Allah’ı hatırlamasını, O’ndan yardım dilemesini ve ona dua etmesini sağlamaktadır.

1.3. FITRATLA EŞ VEYA YAKIN ANLAMLI OLARAK KULLANILAN BAZI KAVRAMLAR VE BUNLARIN KUR’ÂN’DAKİ İZDÜŞÜMÜ

Kur’ân’da yaratmanın değişik safhalarının anlatılması için kullanılan pek çok kavram bulunmaktadır. Bu başlıkta tezimizin konusunu teşkil eden fitrat kavramı ile eş veya yakın anlamlı kavramlar hakkında bilgi vermeye ve bunların fitrat kavramıyla olan alakasını belirtmeye çalışacağız.

1.3.1. Bedî‘ (بدیع)

Bedî‘; “Alet, madde, zaman ve mekân olmadan bir şeyi yoktan var eden” ve “Örneksiz yaratan” manalarına gelir.⁵⁹ Ayrıca bir varlığın, bir oluşumun olgunlaşma süreci olmadan bir defada yoktan var edilme durumunu ifade eder. Bu durum sadece yaratıcı sıfatına sahip olan Allah için geçerlidir. Bedî‘, aynı zamanda Allah’ın güzel

⁵⁷ ez-Zümer 39/8.

⁵⁸ Taslaman, *Fitrat Delilleri*, 33.

⁵⁹ Ragıb İsfahâni, *Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Mustafa Yıldız - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), “bedi’”, 50; Ebü’l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, ts), “bedi’”, 8/7.

isimlerinden biridir. Bu isim, kimsenin desteği olmadan bir şeyi yoktan varlık âlemine getirme yeteneğini ifade eder.⁶⁰

Kur'an-ı Kerim'de "bda'" kökünden türetilmiş üç kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden biri, bir şeyi ilk kez ortaya atmak veya daha önce hiç söylenmemiş bir sözü söylemek anlamına gelen "Bid'" (بدع) ⁶¹ kelimesidir. Diğer bir kelime ise yeni bir şey ortaya çıkarmak veya icat etmek anlamında kullanılan "İbtede'a" (ابتدع) ⁶² fiilidir. Bunların dışında iki yerde geçen Bedî' sıfatıdır. Bu sıfat, Kur'an'da her iki yerde de "Gökleri ve yeri yoktan yaratan" anlamında Allah için kullanılmıştır.⁶³ Her iki ayetin öncesinde, Allah'a çocuk, oğullar ve kızlar izafe eden Yahudi, Hristiyan ve müşrik Arapların inancı reddedilerek, Allah ile yaratılanlar arasındaki ilişkinin baba-evlat münasebeti gibi olamayacağı, bunun yerine yaratıcı-yaratılan ilişkisinin olacağı vurgulanır.⁶⁴

Yoktan var oluşu ifade eden "İbdâ'" ile "Fıtrat" arasında şu şekilde bir ilgi kurulabilir: İbdâ', daha çok yoktan var etme anlamında kullanılmaktadır, fıtrat ise ibdâ' dan sonraki aşama olabilir. Bu kavram yaratılmış olan her ne var ise hepsinin yoktan var edildiğini ifade eder. İlk yaratılışın ilk oluşumu ve çıkışı fatr olarak adlandırılır. Böylelikle fıtrat, yaratma kavramının ikinci kısmını oluşturan "Takdir etmek" manasını da içerir.⁶⁵

1.3.2. Halk (خلق)

Yaratmayı ifade eden kavramlardan biri "hık" kökü ve türevleridir. Bu kök, bir şeyi yoktan var etmek ve bir şeyden bir şeyi yaratmak anlamlarına gelmektedir.⁶⁶ Bu kelime Kur'an'da iki yüz altmış bir (261) yerde geçmektedir.⁶⁷ Bunlardan iki yüz elli birinde (251), doğrudan yaratma ile ilgili olarak kullanılmıştır. Mastar olan ve yaratma

⁶⁰ Mustafa Öztürk, "Bedî'", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/319.

⁶¹ el-Ahkâf 46/9.

⁶² el-Hadîd 57/27.

⁶³ el-Bakara 2/117; el-En'âm 6/101.

⁶⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî'", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/320.

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1889.

⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, çev. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), 132.

⁶⁷ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfazi'l-kur'ani'l-kerim bi haşiyeti'l-mushafi's-şerif* (Kahire: Darü'l-Hadis, 2007), 296-301; Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 13; M. Sait Şimşek, *Yaratılış Olayı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 11.

anlamında bulunan “halk” ifadesi bazen ism-i mef’ûl anlamında istimal edilmiştir. Bu durumda “yaratılan” anlamına gelir.⁶⁸

Bu kökten türeyen ve ism-i fail olan hâlık kelimesi, yoktan var etme anlamındaki “ibdâ” ile eş anlamlı olduğunda, yalnızca Allah için kullanılır. Bu kelime bir başka şeyden meydana getirme, takdir etme anlamında ise Allah’tan başka varlıklar için de kullanılabilir.⁶⁹

“Fatr” ve “halk” kelimeleri yaratma, “fâtır” ve “hâlık” kelimeleri yaratan, “fitrat” ve “hılkat” kelimeleri de yaratılış anlamlarında aynı manaya gelmektedir.⁷⁰ Ancak “ftr” ve türevleri, yoktan var etme anlamında yalnız Allah için kullanılırken “hık” ve türevleri, yoktan var etme anlamında kullanılmasının yanında başka varlıklar için de kullanılabilir.⁷¹

Yoktan var etme manası cihetiyle bakıldığında, “fâtır” kelimesi ile “hâlık” kelimesi arasında ince bir fark bulunur. “Fâtır” sıfatı, “hâlık” sıfatının içinde yer alır ve ilk defa yaratmaya başlayanı ifade eder. “Hâlık”, daha çok Türkçede kullanılan “yaratan” anlamına gelir. Yaratma olayının nasıl, ne zaman, hangi gayeye yönelik olarak gerçekleştiğini ifade etmek için “fatr” kavramı kullanılır. Bu da fatrın, bir varlığın yaratılışının detayları, zamanlaması, amacı gibi unsurları da içeren bir kavram olduğunu gösterir.⁷²

1.3.3. Ca'l (جعل)

Ca'l kelimesi, yapmak ve yaratmak gibi anlamlara gelmektedir. Eğer soyut bir durum söz konusu ise “halk” kavramı yerine daha çok “kılmak” veya “etmek” anlamına gelen “ca'l” kavramı kullanılır. Örneğin;

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ
وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Yaratma”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/325-326.

⁶⁹ Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, 15.

⁷⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1889-1890.

⁷¹ Necla Yadsıman Demirdöven, “Arapça Sözlüklerde H-L-K Kökü ve Verilen Kur'an Ayeti Örneklerinin Mukayesesi”, *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 63 (2015), 246-249.

⁷² Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, 35-54; Hasan Nas, *Zihniyet İnşası Bağlamında Kur'an'da Rubûbiyet* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 58-61.

“Hani rabbın meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife atayacağım’ demişti. Onlar, ‘Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?’ dediler. Allah ‘Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim’ buyurdu.”⁷³ ayetinde insanın yeryüzündeki yaratılışı “Halk” kelimesi ile değil “Ca’l” (kılmak) kelimesiyle ifade edilmiştir.

“Ca’l” kavramı, yaratma ile ilgili; bir şeyi bir şeyden yaratma, bir durumu başka bir duruma dönüştürme gibi anlamları da içermektedir.⁷⁴ Bu anlamlar göz önüne alındığında, “Ce’ale” fiilinin yoktan yaratma ile doğrudan ilişkili olmadığı söylenebilir. Bu fiil, yaratılıştan sonra düzenleme, şekil verme ve yaratılmış şeyler üzerinde bazı değişiklikler yapma anlamında da kullanılabilir. Bu nedenle “Ce’ale” fiili, yaratma ile dolaylı bir ilişkiye sahip olan bir kavramdır.⁷⁵ Nitekim Kur’an’da “Ce’ale” fiili kullanılarak yaratılışın ardından meydana gelen oluşumlarla ilgili detaylar sunulmaktadır. Bu bağlamda, göklerin bir tavan gibi yaratılması,⁷⁶ yerin bir karar yeri,⁷⁷ beşik⁷⁸ veya döşek⁷⁹ şeklinde düzenlenmesi gibi ayrıntılara dikkat çekilmekte, ayrıca insanların milletlere ve kabilelere ayrılması⁸⁰ gibi detaylar vurgulanmaktadır. Mesela;

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah’a mahsustur. Ama yine de kâfir olanlar (putları) rablerine eş tutuyorlar.”⁸¹ ayetinde göklerin ve yerin yaratılması “halk” sözcüğü ile karanlıkların ve nurun yaratılması ise “ca’l” kelimesi ile ifade edilmiştir.

Buna göre “ca’l” kavramı, yaratmadan sonra yapılan düzenlemeleri, değişiklikleri ve şekil vermeyi ifade etmesi bakımından fıtrat kavramından ayrılır.

⁷³ el-Bakara 2/30.

⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, 80; İsfahâni, *Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, 132.

⁷⁵ Ulutürk, *Kur’an-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, 43.

⁷⁶ el-Enbiyâ 21/32.

⁷⁷ el-Mü’min 40/64.

⁷⁸ Tâhâ 20/53.

⁷⁹ el-Bakara 2/22.

⁸⁰ el-Hucurat 49/13.

⁸¹ el-En’âm 6/1.

1.3.4. Sıbga (صبغة)

“Sbg” (صبغ) kökünden gelen “sıbga” kelimesi, sözlükte “boyamak” ve “suya batırmak” anlamlarına gelirken, Allah’ın ismi ile birleşerek oluşan “sıbgatullah” (صبغة الله) tamlaması “Allah’ın boyası” veya “Allah’ın rengi” olarak ifade edilir. Nitekim ilgili tabirin geçtiği ayet şu şekilde çevrilmiştir: *“Allah’ın boyası (sıbgatullah) ile boyan, Allah’ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir? Biz ancak O’na kulluk ederiz.”*⁸² Râgıb el-İsfahânî, ayette geçen bu ifadeyi “Allah’ın insanda yarattığı, onu diğer canlılardan ayıran akıl ve fitrat”⁸³ olarak tanımlamıştır. Dilcilerin bir kısmı ise bu kelimenin, Allah’a yaklaştıran her şeyi kapsadığını belirterek, bu tamlamanın “Allah’ın dini, şeriatı, yaratılışı” gibi anlamlar içerdiğini ifade etmişlerdir.⁸⁴

“Fitrat” kelimesinin “ilk yaratılış”, “sıbga” kelimesinin de “yaratılışın başlangıcında Allah’ın insanı boyadığı Rabbani boya” anlamında kullanılması, fitrat ve sıbga kelimeleri arasında bir bütünlük olduğuna delalet eder.⁸⁵

“Sıbgatullah” ifadesi ile Hristiyanların vaftiz denilen uygulamalarına gönderme yapılmıştır. Zira Hristiyanlar çocuklarını var olduğunu iddia ettikleri asli günden temizlemek için onları sarı renkli bir suya batırmakta ve bu işleme vaftiz demektedirler. Onlar, bu şekilde çocuklarını temizlediklerini ve Hristiyan yaptıklarını düşünmektedirler. Bu bağlamda, “Sıbgatullah” kelimesine genellikle “Allah’a iman, Allah’ın dini, O’nun insan fitratına yerleştirdiği özellik” gibi anlamlar yüklenmiştir.

Taberî (ö. 310/923), söz konusu ifadeyi; *قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ* “Biz Allah’a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlarına indirilenlere; yine Musa ve İsa’ya verilenlere ve bütün peygamberlere rableri tarafından gönderilenlere inandık. Onlar arasında ayırım yapmayız; biz O’na

⁸² el-Bakara 2/138.

⁸³ İsfahânî, *Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, “Sbg”, 382.

⁸⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Sıbgatullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/85.

⁸⁵ Murtaza Mutahhari, *Fitrat Üzerine*, çev. Ömer Çiçek (İstanbul: Bengisu Yayınları, 1992), 17.

teslim olmuşuzdur' deyin."⁸⁶ ayetiyle ilişkilendirerek bu imanın, "sıbgatullah" yani Allah'ın insan fitratına yerleştirdiği "hak din" anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁸⁷

İbn Kesir (ö. 774/1373), İbn Abbas'ın "boya" ifadesinden kastedilenin "din" olduğunu belirttikten sonra şu hadisi nakleder: "*İsrailoğulları Hz. Musa'ya, 'Ey Musa! Senin Rabbin boyar mı?' dediler. O da 'Allah'tan korkun' dedi. Bunun üzerine Rabbi, Hz. Musa'ya şöyle seslendi: 'Ey Musa! Onlar, Rabbin boyar mı? diye sordular. De ki: 'Evet, ben boyaların en güzeli ile boyarım. Kırmızıyı, akı, karayı. Renklerin tümü, benim boyamdır.'*"⁸⁸

"*İbrahim ne Yahudi ne de Hristiyan idi. O, ancak hanif (muvahhid) bir Müslümandı.*"⁸⁹ ayetinde de ifade edildiği gibi, "Sıbgatullah" ifadesi ile Yahudi, Hristiyan ve müşriklerin boyası, yani onların dini inanç ve kimlikleri reddedilmiş, yerine Hz. İbrahim'in (a.s.) dini olan şirkten ari hanif inanç konularak, Allah'ın insanlara doğuştan verdiği dini kimlik, Allah'ın boyasına benzetilmiştir.⁹⁰ Buna göre "sıbgatullah" ifadesi, Allah'ın insanın yaratılışına kodladığı temel dini nitelik olarak anlaşılabilir. Bu durumda sıbga kelimesi, insanın yaratılışına kodlanan tek bir yaratıcıya inanma düşüncesinin mecazi bir ifadesidir, dolayısıyla fitrat kelimesi ile eş anlamlıdır.

1.3.5. Hanif (حنيف)

"Hnf" (حنف) kökü, bir şeye meyletmek veya yönelmek anlamına gelir. Bu kökten türeyen "hanif" kelimesi, izlemek, dalaletten istikamete meyletmek, bütün dinlerden yüz çevirerek hak dine yönelmek anlamlarında kullanılır. Hanif, inançlarını ve yaşamını bir din doğrultusunda düzenleyen kişiye denilir.⁹¹ Bu bağlamda, İbrahim milletine/dinine verilen bu isim, başka dinlerden ve batıl inançlardan uzak olmayı,

⁸⁶ el-Bakara 2/136.

⁸⁷ Muhammed b. Cerir Taberi, *Taberi Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 1/348; Sinanoğlu, "Sıbgatullah", 37/85.

⁸⁸ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlıağa - Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı yayımları, 1986), 2/579.

⁸⁹ Âl-i İmrân 3/67.

⁹⁰ Mustafa Akçay, "Sünnetullah, Fitratullah, Sıbgatullah Kavramlarının Anlamlandırılması Üzerine", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/17 (2008), 153.

⁹¹ İsfahâni, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, "hnf", 260; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hnf", 9/56.

yalnızca bir olan Allah’a inanmayı ve ona yönelmeyi ifade eder. Kısaca haniflik, “şirk koşmadan tek Allah’a inanmaktır.”⁹²

Hanif; içtenlik ve dürüstlük manasına gelen “muhlis” ve doğru, hak manasına gelen “müstakim” anlamlarını da içinde barındırmaktadır.⁹³ “Haniflik” saf tek tanrıcılık anlamında, insanın içsel olarak Allah’a yönelme özelliğini ifade eden bir kavramdır. Bu, insanların sonuçta dayandıkları içsel bir özgürlüğü temsil eder ve tüm insanların doğal, fitri din anlayışını anlamlandırır. Haniflik, Allah’a samimi bir şekilde inanmak, O’nun emirlerine uymak ve doğru yolda kalmak anlamına gelir.⁹⁴ Bu durumda “fitrat”, insanın Allah’a yönelme hakkını, inanma kabiliyetini ve doğal din arayışında derin yapısında var olan özelliği, “haniflik” ise Allah’a ortak koşmadan yani saf bir şekilde tek bir tanrıya yönelmeyi ve doğru dini inanç biçimini; başka bir ifade ile “fitrat” kavramı, insanın içinde doğal olarak bulunan inanç potansiyelini, “haniflik” kavramı ise bu inanç potansiyelinin doğru yönde hareket ettirmeyi ifade eder. İkisi bir araya gelince insan, Allah’a yönelik samimi bir inançla dolu bir hanif olarak doğru yolu bulur. Bu nedenle hanif kavramı, fitratın Allah’a yönelme biçimini temsil eder.⁹⁵

Cahiliye döneminde, Hz. İbrahim’e (a.s.) gönderilmiş dine bağlı olarak yaşayanlara “hanif” deniliyordu. Çünkü bu kişiler, Hz. İbrahim’in saf ve tek tanrıya yönelik dini inançlarını sürdürmeye çalışıyorlardı. İbrahim’in sünnetini takip edip haccedenlere de “hanif” denilmesi, bu dönemdeki İslam öncesi inançları yansıtır.⁹⁶

Hanif kavramının, Kur’an’da Mekke döneminin sonlarına doğru daha geniş bir perspektifte kullanıldığını görmekteyiz.⁹⁷ Hanif kavramı Kur’an’da özellikle Hz. İbrahim (a.s.) üzerinden vurgulanır. Kur’an’da on yerde “hanif” kelimesi,⁹⁸ iki yerde de “hunefâ” kelimesi⁹⁹ ile toplamda on iki yerde geçmektedir.¹⁰⁰ Bu ayetlerin dokuzunda,

⁹² el-Hac 22/31.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “hnf”, 9/57-58.

⁹⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2013), 255.

⁹⁵ Burhaneddin Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye’de Akıl-Nakil İlişkisi (Der’u Tearuzi’l-Akl ve’n-Nakl Bağlamında)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 46-48.

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “hnf”, 9/57; Mutaahhari, *Fitrat Üzerine*, 19.

⁹⁷ Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 254.

⁹⁸ el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67; el-En’âm 6/76-79; Yunus 10/104-105; en-Nahl 16/123; er-Rûm 30/30.

⁹⁹ el-Hac 22/31; el-Beyyine 98/5.

¹⁰⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 3/452.

Hız. İbrahim'in Allah'a olan bağılılığı, tevhid inancı ve Allah'a itaati vurgulanır.¹⁰¹ Bu nedenle Kur'an, onu hanif bir örnek olarak gösterir ve bu anlamı tevhid inancının önemli bir yönü olarak vurgular.

Rûm Suresi'nin otuzuncu ayeti; din, hanif, fitrat ve yaratma kelimelerini bir araya getirerek insanın yaratılışının özgünlüğünü ve Allah ile olan ilişkisini vurgular. Bu ayet, insanın yaratılışının doğal bir dini eğilimle meydana geldiğini ve insanın Allah'a olan bağılılığının, Allah'ın yaratma eylemiyle uyumlu olduğunu vurgular. İnsanın fitratı, Allah'a olan inançla uyumlu bir şekilde yaratılmıştır ve insanın dini bağılılığı fitratının bir sonucudur. Bu açıdan ayet, insanın Allah ile olan ilişkisinin doğasını ve özgünlüğünü anlamamıza yardımcı olur.¹⁰²

Hanif kavramı, fitratın yönünü belirleyen ve insanı karşılıksız bir inanç seviyesine yönlendiren bir pusula gibi işlev görür. Bu kavram, insanın içten gelen bir duygu ile Allah'a yönelmesini ve saflıkla dolu bir inancı ifade eder. Haniflik, her türlü batıl inanç ve sapkınlıktan arınmış bir eğilimi yansıtır, bu da insanın doğal olarak Allah'a iman etme eğilimini destekler. Haniflik, insana doğru yolda olma ve Allah'a yönelik samimi bir bağılılık kurma durumunu vurgular. Bu nedenle, insanın fitratıyla uyumlu olarak Allah'a yönelişini ifade eden bu kavram, inançta dürüstlüğü ve sadeliği temsil eder.¹⁰³

1.4. FITRAT KAVRAMININ HADİSLERDEKİ KULLANIMI

Fitrat kavramı bazı hadislerde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle "Her çocuk fitrat üzere doğar" şeklinde başlayan hadis, fitrat denilince ilk olarak akla gelen hadislerden biri olmuştur. Hadisin tam şekli şu şekildedir: "Dünyaya gelen her çocuk fitrat üzere doğar. Daha sonra ebeveyni onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar. Tıpkı hayvanın yavrusunu sapasağlam, organları yerli yerinde doğurması gibi. Siz onda bir eksiklik görüyor musunuz?"¹⁰⁴

¹⁰¹ el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; el-En'âm 6/79, 161; Yunus 10/105; en-Nahl 16/120, 123; el-Hac 22/31.

¹⁰² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/3822.

¹⁰³ Özen, *Fırat Kavramının Psikolojik Açılımı*, 49.

¹⁰⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh (Sahîhu Buhârî)*, thk. Takıyuddin Ebu'l-Abbâs en-Nedvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), "Cenâiz", 80, 93; Müslim b. Haccâc,

Yukarıdaki hadiste özellikle “Hiçbir eksiklik gördünüz mü?” ifadesiyle fitratın sağlamlığı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bu ifade;

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُتُورٍ

“Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O’dur. Rahmanın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?”¹⁰⁵ ve وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ “Siz, ilk olarak nasıl yaratıldığınızı, dünyaya nasıl geldiğinizi çok iyi biliyorsunuz. O hâlde (yeniden yaratılacağınızı) niçin düşünmüyorsunuz?”¹⁰⁶ ayetlerine de işaret etmektedir.

Bir başka rivayette ise: “Her doğan fitrat üzere doğar, sonra ana-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar. Tıpkı (herhangi bir) hayvanın, uzuvları tam bir yavru doğurduğu gibi. Onlarda herhangi bir uzuv noksanlığı görür müsünüz? Hadisi rivayet eden Ebu Hüreyre, ‘İsterseniz şu ayeti okuyun.’ dedi:

فَطَرَتِ اللَّهُ الْأَتَىٰ فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

‘Allah Teâlâ’nın insanları üzerine yarattığı fitrata sarıl, zira Allah Teâlâ’nın yaratmasında herhangi bir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur.’¹⁰⁷

Rivayetlerdeki ortak mesaj, her insanın fitrat üzere doğduğunun ve etrafındakilerden etkilendiğinin belirtilmesidir. Hz. Peygamber, bu ifadeleriyle çocuğun inanç açısından ailesinden etkileneceğini ve eğitimde ailenin büyük bir rolü olduğunu açıklar. Bu hadislerden yola çıkarak herhangi bir Müslüman’ın küçük yaşta İslam dinini araştırarak kabul ettiğini söylemenin doğru olmadığı gibi, Yahudi veya Hristiyan olanların da küçük yaşta bu dinleri araştırarak kabul ettiğini söylemek de mümkün değildir. Bu nedenle anne-baba ve çevrenin etkisinin bir gerçek olduğu konusunda görüş birliği oluşmuştur.¹⁰⁸

Bu hadisler, her çocuğun yaratılış gereği değişimlere açık olduğunu, aile ve çevreden etkilendiğini ortaya koyar. Bu değişim hem olumlu hem de olumsuz yönde

el-Câmi’us-sahîh (Sahîhu Müslim), thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Dârü’l-Hadis, 1997), “Kader”, 22, 25.

¹⁰⁵ el-Mülk 67/3.

¹⁰⁶ el-Vâkıa 56/62.

¹⁰⁷ er-Rûm 30/30. Müslim b. Haccâc, Sahîhu Müslim, “Taharet”, 49.

¹⁰⁸ Abdulkadir Evgin, “Hadislerde ‘Fitrat’ Kavramı ve ‘İslam Fitratı’ Söyleminin Tenkidi”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (2003), 102.

olabilir. Buna göre çocuk, anne ve babasının yanında bir emanet olarak bulunur. Temiz kalbi ve ruhuyla, her türlü etki ve öğretiye açık bir şekildedir. Duyduklarını olduğu gibi alabilme yeteneğine sahiptir ve öğrendiklerini sorgusuz sualsiz kabul etmektedir.¹⁰⁹

İnsanın doğası, dış etkenlerle karşılaşana kadar temiz ve lekesizdir. Dış etkenlerden kasıt, olumsuz etkiler, kötü alışkanlıklar, yanlış öğretiler ve toplumsal dürtülerdir. İnsan, bu olumsuz etkenlerle karşılaşmazsa, fitratına uygun bir şekilde devam eder ve doğru bir yol izler.¹¹⁰

Hadisten anlaşılacağı üzere insan, doğuştan temiz bir yapıya sahiptir, çevresel etkenlerle kişisel özellikleri şekillenir. Çocuğun konuşmaya başlama safhası, bu gelişimsel süreçte önemli bir dönem olarak kabul edilir. Nitekim fitrat ile ilgili bir hadiste bu duruma şöyle işaret edilmektedir: “Her kişi ancak fitrat üzere doğar. Konuşmaya başlayıncaya kadar fitrat hâli devam eder, daha sonra ana-babası onu Yahudileştirir veya Hristiyanlaştırır.”¹¹¹ Hadiste dikkat çekildiği gibi kültür, iletişim ve dil arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Dil, bir kültürün temel taşlarından biridir ve bireylerin kendi kültürleriyle etkileşim kurmalarını, bu kültürü anlamalarını ve bu kültürle bir bağ kurmalarını sağlar. Aynı zamanda dil, aile içindeki iletişimin temel aracıdır ve aile, bireylerin ilk kültürel deneyimlerini yaşadıkları yerdir. Anne-baba, çocuklarına kendi kültür değerlerini, normlarını, inançlarını ve davranışlarını öğretirken dil kullanımı önemli bir rol oynar. Bu süreç, çocuğun dil yoluyla kültürel kimliğini öğrenmesini ve benimsemesini sağlar. Anne-baba, çocuğa dil aracılığıyla ahlâki değerleri, gelenekleri, toplumsal normları ve aile içindeki rolleri aktarır. Dil, sadece bilgi iletmekle kalmaz, aynı zamanda duygusal bağları güçlendirir. İletişim sadece sözlü ifade ile değil, aynı zamanda görsel, jest ve diğer iletişim biçimleri aracılığıyla da gerçekleşir. Bu nedenle, aile içindeki iletişim biçimleri, çocuğun kültürle olan ilişkisini etkileyebilir.¹¹² Aynı zamanda aile, çocuklara değerleri, inançları ve dini uygulamaları öğretme konusunda önemli bir rol oynar. Çocuklar, aileleri aracılığıyla dini ifade ve

¹⁰⁹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012), 77-78.

¹¹⁰ Sadık Kılıç, *Fitratın Dirilişi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), 18; Abdurrahman Kasapoglu, “Doğal Dinî Kabiliyet”, *Tabula Rasa* 4/10 (2004), 153.

¹¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, çev. Rıfat Oral - Süleyman Sarı (Konya: Ensar Yayıncılık, 2003), 4/24.

¹¹² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 127.

uygulamalarla ilk kez tanışır ve bu deneyimler, genellikle çocuğun dini kimliğini oluşturmada etkili olur.¹¹³

Kişinin bir organında, herhangi bir nedenden dolayı eksiklikler bulunabilir, ancak asıl fitratın sağlam ve kusursuz olması önemlidir. Bir örnek verilmesi gerekirse şöyle denilebilir: İnsanların normalde iki gözü vardır ve bunlarla görürler; bu, temel fitrattır. Görmeyen göz, geçici veya kalıcı bir hastalık nedeniyle böyle olmuştur. Ancak bu durum, fitratta var olan bir durum değil, geçici bir durumdur. İnsan bedenindeki olumlu veya olumsuz değişiklikler yaratılışından bağımsız olarak sonradan olmaktadır. Fıtrattaki olumsuz değişiklikler de aynı şekilde sonradan ortaya çıkmaktadır. Kişi, Allah'ın varlığını bilme ve O'na itaat etme yeteneğine sahip olarak yaratılmıştır. Bu nedenle fitratta herhangi bir eksiklik veya kusur bulunmaz.¹¹⁴

Sosyal çevre, bir bireyin davranışları, düşünce biçimi, değerleri ve duygusal durumları üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir. İnsan, doğası gereği çocukluktan yetişkinliğe kadar geçen süreçte sosyal çevre, aile, arkadaşlar, eğitim sistemi, iş ortamı, medya ve kültürel faktörler gibi birçok unsurdan etkilenir. Olumlu sosyal çevreler, bireyin gelişimine olumlu katkılarda bulunabilir. Sağlıklı bir aile ortamı, destekleyici arkadaş ilişkileri, eğitim olanakları ve olumlu kültürel etkileşimler, bireyin duygusal sağlığını ve genel yaşam kalitesini artırabilir. Aynı şekilde, olumsuz sosyal çevreler, bireyin zorluklarla karşılaşmasına, stres yaşamasına ve olumsuz davranışlar geliştirmesine neden olabilir. İnsanlar genellikle çevreleriyle etkileşime girerek öğrenirler ve bu etkileşimler değerleri, normları ve yaşam tarzını şekillendirir. Ancak, bireyler aynı sosyal çevreyi farklı şekillerde deneyimleyebilir, bu da kişisel farklılıkları meydana getirir.¹¹⁵

İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) işaret ettiği gibi, İslam inancına göre her insan, akıllı ve iradesiyle donatılmış bir varlık olarak dünyaya gelir. İslam'a göre, bir insanın İslam'ı kabul etmesi için akıl ve irade sahibi bir şekilde bilinçli bir tercihte bulunması gerekmektedir. Bu nedenle, çocuklar doğduklarında inançları olmaz, çünkü iman etmek bilinçli bir seçimdir. Bunun için İslam, kişisel sorumluluğa ve özgür

¹¹³ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980), 76.

¹¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3823.

¹¹⁵ Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, 19.

iradeye vurgu yapar. İslam, insanların dünya hayatlarında doğru yolu seçme ve Allah’a yönelme özgürlüğüne sahip olduklarını belirtir. Dolayısıyla, İslam’a göre, çocuklar doğuştan itibaren fitrat üzere yaratılmış olsalar da İslam’ı benimsemeleri için bir süreç ve bilinçli bir tercih gerekmektedir.¹¹⁶

Fıtrat, kalpler üzerinde etkili olan bir durumdur. Her insanın kalbi fitrat açısından temiz ve saftır, ancak yaşam tarzı nedeniyle kirlenebilir. Kalbi kirlenen insan, hakikatleri görmekte zorlanabilir ve fıtratından uzaklaşabilir. Allah’a imanın ilk şartı, O’nun varlığını ve birliğini tasdik etmektir ve bu tasdik fıtratın korunmasıyla bağlantılıdır. Bahse konu olan hadislerde, insanın fıtratının ilk olarak anne-babanın etkisi altında şekillendiği belirtilirken anne-baba tabiri ile sadece aile söz konusu yapılmamakta, aynı zamanda kişinin hayatında önemli izler bırakan tüm unsurlar ifade edilmektedir.¹¹⁷

1.5. FITRATIN MAHİYETİ

İnsan, kendine özgü bir fitri yaratılışa sahiptir. Doğumdan itibaren sahip olduğu doğal donanım, yetenekler ve kabiliyetler mevcuttur. Fıtrat, insanı diğer varlıklardan ayıran ve ona değer katan bir özdür.¹¹⁸ Bu içsel öz, insanların belli bir amaç ve hedefler için kodlanmış unsurlarını içermektedir. Ancak insanların yaşadıkları çevre, bu içsel özün etkinliğine etki edebilir.¹¹⁹

Fıtrat kelimesinin geçtiği ve demin meali verilen ayet ve Fıtrat hadisi olarak meşhur olan rivayette bulunan, “... Sonra ebeveyni onu Yahudi, Hristiyan... yapar” ifadesi, çocuklardaki fıtratın/temiz yaratılışın ve imana yatkınlığın çocukluk devresinde çeşitli etkilere göre değişmeye elverişli olduğunu göstermektedir. Zira çocuk doğduğunda ne imanı ne de küfrü anlamlandırabilir. Nitekim Kur’an’da insanların hiçbir şey bilmez durumda dünyaya geldikleri ifade edilmiştir.¹²⁰ Şu hâlde fıtrat

¹¹⁶ Ebu’l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Der’u tearüzi’l-akl ve’n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Salim (Riyad: Dârü’l-Fazile, 2008), 455.

¹¹⁷ Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye’de Akıl-Nakil İlişkisi (Der’u Tearuzi’l-Akl ve’n-Nakl Bağlamında)*, 51-52; Nisa Derya Demir, *Kur’an’ın Nüzûl Sürecinin Toplumu Dönüştürmedeki Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 405-406.

¹¹⁸ Özen, *Fırat Kavramının Psikolojik Açılımı*, 36.

¹¹⁹ Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, 24.

¹²⁰ en-Nahl 16/78.

kavramı, çocukların yaratılış, tabiat ve mizaç bakımından temiz ve sağlıklı olarak yaratılmalarını ifade eder. Bu da çocukların ancak reşit olduktan sonra iman veya küfrü tercih edebildiklerini gösterir. Eğer insanlar daha başlangıçta iman veya küfür üzere yaratılmış olsalardı hiçbir şekilde seçme özgürlükleri kalmaz, inançlarını değiştirmeleri imkânsız hale gelirdi.¹²¹

Bununla birlikte insanın fitratında, “hakki benimseme özelliği” olan bir kabiliyet mevcuttur. İnsanlar, hissetme, algılama, doğru düşünme ve inanma yeteneğiyle donatılarak dünyaya gelirler. Fitrat, insanın Allah’a inanma ve kulluk görevini yerine getirme konusunda içsel bir güce sahip olduğunu gösterir. Bu nedenle Allah fitrata bağlanmayı tavsiye eder. Eğer bu içsel gücümüzü korur ve geliştirirsek fitrat, hakiki manada iman etme konusunda bize rehberlik eder.¹²²

İbn Kesîr; لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ “Allah Teâlâ’nın yaratışında değişme olmaz.” ayetinde geçen “değişme olmaz” ifadesini “Allah Teâlâ’nın yarattığını değiştirmeyin.” şeklinde açıklamıştır.¹²³ Bu ayeti, “fitratın dışına çıkarak onu bozmaya, değiştirmeye kalkışmayın, çünkü onun yaratışında değişiklik olmaz.” ve “Allah Teâlâ’nın yaratmasını başkalarına isnat etmeye, başkalarını da yaratıcı yerine koyup şirk koşturmayla yeltenmeyin.”¹²⁴ şeklinde çeşitli şekillerde yorumlayanlar da olmuştur.¹²⁵

Allah her canlı türü kusursuz bir şekilde yaratmıştır. Her türün, kendi türünden yavruları doğurması, bu yaratılışın bir sonucudur. Bu kusursuz yaratılış ve düzen, Allah’ın büyüklüğünü ve sanatsal gücünü yansıtır. Allah’ın yaratma sanatı ve düzeni değişmezdir ve her şey O’nun kontrolü altındadır. Bu durum, evrendeki sabit yasaların ve Allah’ın yaratma sanatının bir ifadesi ve düzeninin bir yansımasıdır.¹²⁶

Allah Teâlâ, insanı da davranışlarını denetleyebilecek şekilde özgür iradeye sahip olarak yaratılmıştır. Ancak bu iradeyi, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için

¹²¹ Şinasi Gündüz, “Öteki ile İlişkiler Açısından İslam ve İslami Tecrübe”, *Günümüzde Kardeşlik Anlayışı* (Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 486-487.

¹²² Şaban Ali Düzgün, “İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 324; Hayati Hökelekli, “Kur’an-ı Kerim’de Fitrat Kavramı”, *Kur’an Araştırmaları Vakfı* (Erişim 19 Ocak 2024).

¹²³ İbn Kesir, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, 12/6352.

¹²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/3824.

¹²⁵ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/315.

¹²⁶ Evgin, “Hadislerde Fitrat Kavramı”, 102.

kullanması gerekmektedir. İnsanın ahlâki sorumlulukları vardır ve bu sorumlulukları yerine getirirken özgür iradesini doğru kullanması önemlidir.¹²⁷

Allah insanlara kendisini tanıyabilecekleri ve bilgi sahibi olabilecekleri bir akıl ve anlama yeteneği vermiştir. Bu da insanların düşünme, gözlem yapma ve Allah'ın yaratılıştaki işaretlerini anlayabilme yetenekleri ile yaratıldıklarını göstermektedir. İnsanlar, doğal olarak Allah'ı tanıma ve O'na kul olma eğilimine sahiptirler. Bu aynı zamanda insanların sorumluluk da taşıdıkları anlamına gelir, çünkü bu akıl ve anlama yeteneği, insanların doğru ile yanlış ayırt etmelerini ve Allah'ın rehberliğine tabi olmalarını mümkün kılar. İnsanlar, bu akıl ve anlama yeteneğini kullanarak Allah'ı tanıyabilirler ve O'na daha yakın bir ilişki kurabilirler. Bu durum, insanların, Allah'a ibadet etme amacını ve yaratılış gayesini anlamalarına yardımcı olur. İnsanlar doğuştan Allah'ın birliğini ve varlığını tanımaya eğilimlidirler. Ancak herhangi bir engel veya etken nedeniyle insanlar inançlarından uzaklaşabilirler.¹²⁸

Şunu da ifade etmek gerekir ki insanın fitratı ile diğer varlıkların fitratı aynı değildir. Zira gökler, yer ve tüm varlıklar, belirli özelliklerle ve belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere yaratılmış, bu sınırlar içinde faaliyet gösterirler. Gökler ve yer, tabiatları gereği zorlanmadan, Kur'an'ın ifadesiyle istekli olarak Allah'ın buyruğuna tabidirler.¹²⁹ Başka bir deyişle, her şey kendi doğasına ve takdir edilen yasalara uygun olarak faaliyet gösterir.¹³⁰ Bu duruma fitratullah veya sünnetullah da denilir. Ancak insanın fitratı diğer varlıklardan ayrı bir konumdadır. İnsan fitratında Allah'ı tanıma ve O'na boyun eğme yeteneği ile donatılmış olmakla beraber,¹³¹ bunun varoluşsal olarak yapmamakta, aksine bunun için bir çaba göstermesi gerekmektedir. Tabiri caizse onun boyun eğişi, kendiliğinden, fitratından değil, iradesinden gelmektedir.¹³²

Birey, zihinsel anlamda kendisini ne kadar geliştirirse, hayata bakış açısı ve olayları yorumlama yetisi o kadar sağlam temellere oturur.¹³³ Bunun için Kur'an'ın ilk

¹²⁷ Evgin, "Hadislerde Fitrat Kavramı", 103.

¹²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/3823; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/314.

¹²⁹ bk. Fussilet 41/11.

¹³⁰ bk. el-İsrâ 17/84.

¹³¹ er-Rûm 30/30.

¹³² et-Tîn 95/4-5.

¹³³ Mutahhari, *Fitrat Üzerine*, 142.

vahyi olan “Oku”¹³⁴ emrinin; düşünme, algılama, anlama, araştırma ve sorgulama anlamlarını içerdiğini söylemek doğru olur.

“Her çocuk ancak fitrat üzere dünyaya gelir. Bundan sonra ana-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar...”¹³⁵ hadisinde de belirtildiği üzere, belirli bir dini kimliğe sahip olan ailelerde yetişen bireyler genellikle ailelerinin inançlarını benimserler ve gençliklerini bu inançları mukabilinde yaşarlar. Ancak, zaman içinde bireyler kendi inançlarını sorgulayabilir ve bu inançların anlaşılması için araştırmalarda bulunabilirler. Bu süreçte, sadece ailelerinin inançlarını taklit etmek yerine, araştırmacı yaklaşım benimsenerek gerçek bir imana ulaşılabilir. Kısacası insanlar yaşadıkları inançları sorgulayabilir ve anlamlandırabilirler. Çünkü dini kimlik ve inançlar, kişisel yaşam deneyimleri, eğitim ve içsel düşüncelerle şekillenir.¹³⁶

2. AHLÂK KAVRAMI

Bu bölümde önce ahlâk kavramını sözlük ve terim anlamı açısından tanımlayacağız. Ardından bu kökten türetilen kelimelerin Kur’ân’daki yerini ve anlamlarını verip ahlâkın ne anlama geldiğini belirtmeye çalışacağız.

2.1. AHLÂK KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

Ahlâk kelimesi Arapça’da halk etmek, şekli ve yapısı belirgin olmayan bir şeye şekil ve biçim vermek demektir. Arapça’da “ahlâk”; “seciye, tabiat, huy” gibi anlamlara gelen “hulk” (حُلُق) veya “huluk” (حُلُق) kelimelerinin çoğuludur. Bu kelime ile insanın hem fiziksel hem de manevi yapısı ifade edilir. “Halk” kelimesi daha çok fiziksel yapıyla ilgili iken “hulk” kelimesi ise genel olarak insanın karakteri, özellikleri gibi manevi yapısını açıklar.¹³⁷

Ahlâk, toplumda yaşayan bireyler için bir rehberdir ve İslam’ın temel öğretilerinden biridir. İslam’a göre, iyi ahlâk, Allah’ın rızasını kazanmanın ve ahiretteki kurtuluşun bir yolu olarak kabul edilir. Ahlâk, aynı zamanda iyiliği teşvik etmeyi,

¹³⁴ el-Alak 96/1.

¹³⁵ Buhârî, *Sahîhu Buhari*, “Cenâiz”, 92; Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, “Kader”, 22.

¹³⁶ Ali Coşkun, “Din ve Kimlik”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/24 (2003), 7-11.

¹³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “hlk”, 4/86.

kötülükten kaçınmayı da içerir. Buna göre İslam ahlâkının, insanların hem kişisel hem de toplumsal hayatlarını düzenlemeye yardımcı olan önemli bir husus olduğu söylenebilir.¹³⁸

“Hulk” ve “ahlâk” kelimeleri, İslami kaynaklarda sıklıkla kullanılmakta ve bu kelimenin içinde yer aldığı bazı tabirlerle genellikle insanın karakteri ve huylarıyla ilgili değerlendirmeler yapılmaktadır. Mesela;

Husnû'l-huluk (حسن الخلق): İyi huylar, güzel karakter anlamına gelir. İslam'da bu tabir, insanların iyi gidişatı, erdemleri ve değerlerini ifade etmek için kullanılır.

Mehâsinü'l-ahlâk (محاسن الاخلاق): Ahlâki güzellikler anlamına gelir. İslam'da, insanların erdemlerini ve güzel davranışlarını vurgulayan bir ifadedir.

Mekârimü'l-ahlâk (مكارم الاخلاق): Davranışların iyileştirilmesini, erdemli davranışların teşvik edilmesini ve yüksek ahlâki değerleri ifade eder.

el-Ahlâku'l-hasene (الاخلاق الحسنة): İyi ahlâk anlamına gelir. İyi karakterlerin öğretilmesi konusunda başvurulmuş bir kavramdır. Bu şekilde insanlar iyi huylara sahip olmaları teşvik edilir.

Sûü'l-huluk (سوء الخلق): Kötü huylar, kötü karakter anlamına gelir. Kötü gidişat ve olumsuz özellikleri ifade etmek için kullanılır.

el-Ahlâku'z-zemîme (الاخلاق الذميمة): Kötü, beğenilmeyen ahlâk anlamına gelir. “İnsana dünyada ve ahirette zarar veren her şey, ahlâk-ı zemimedenden meydana gelmektedir. Bu, zararların ve kötülüklerin başıdır.”

el-Ahlâku's-seyyie (الاخلاق السيئة): “el-Ahlâku's-seyyie” kelimesi, “kötü ahlâk” veya “ahlâki çirkinlikler” anlamına gelir. Bu ifade, İslam ahlâk felsefesinde, kişinin kötü davranışları, ahlâki değerlerden sapması ve olumsuz karakter özellikleri gibi negatif ahlâki özellikleri ifade etmek için kullanılır. Bu kavram, İslam'ın ahlâki prensiplerini anlamak ve doğru davranışları teşvik etmek için önemlidir.¹³⁹

İslam'da ahlâk ile insanın doğru ve erdemli olması, Allah'a ve insanlara karşı sorumluluklarını yerine getirmesi, özelliklerini iyileştirmesi ve kötü huylardan arınması

¹³⁸ Mustafa Çağrı, “Ahlak”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

¹³⁹ Mustafa Çağrı, “Seyyie”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/78-79.

teşvik edilir. Ahlâk, insanın manevi yapısı, karakteri ve değerleri ile ilgilidir. İslam düşüncesinde ahlâk, insanın Allah’a karşı olan görevlerini yapması, toplum içinde adaletli ve erdemli bir şekilde yaşaması, insanlar arası ilişkilerde dürüstlük ve merhamet göstermesi gibi değerleri içerir. İslami kaynaklarda bu değerlerin vurgulanması, Müslümanların ahlâki gelişimlerine katkı sağlar.¹⁴⁰

İnsanın insan olarak adlandırılmasının temel sebeplerinden biri, diğer canlılardan farklı olarak akıl, düşünme yeteneği, duygular, vicdan, ahlâki değerlere duyarlılık gibi özelliklere sahip olmasıdır. Bu özellikler sayesinde insan, toplumsal ilişkiler kurabilir, empati yapabilir, etik değerlere uygun davranabilir ve sorumluluklarını fark edebilir. İnsanın iyilik veya kötülük gördüğünde duygusal tepkiler verme, başkalarıyla empati kurma ve toplumsal ilişkilerde ünsiyet (duygusal bağ) kurabilme yeteneği, onu diğer canlılardan ayıran önemli özelliklerindendir. Bu noktada, “insan”, biyolojik bir varlık olmanın ötesinde, ahlâki, duygusal ve düşünsel bir varlık olarak da anlam kazanır. Bu özellikler, insanın toplum içinde diğer insanlarla etkileşimde bulunmasını, ilişkiler kurmasını ve diğer insanlarla birlikte yaşamasını mümkün kılar.¹⁴¹

İnsan, tabiatında güzel huylara eğilimlidir. Bu olumlu huylar, çeşitli etkenlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar ve çoğu zaman insanın çabası ve iradesiyle güçlendirilebilir. Çalışma, öz disiplin, sabır, hoşgörü, cömertlik gibi güzel huylar, insanın kişisel ve toplumsal yaşamında önemli bir rol oynar. Bu tür olumlu özellikler, insanın kendini anlaması, geliştirmesi ve başkalarıyla daha iyi ilişkiler kurması açısından önemlidir. Bu güzel huyların geliştirilmesi, kişinin kendi potansiyelini en üst düzeye çıkarmasına ve daha olumlu bir toplumsal etki yaratmasına katkı sağlar.¹⁴²

İnsan, ahlâki bir bilince ve özgür iradeye sahiptir. Bu bağlamda insan iyi veya kötü yönde davranışlar sergileyebilmektedir. İnsan özünde ahlâklıdır ve eylemsel bir sorumluluk duygusu taşımaktadır. İnsanın iyiyi seçme ve kötünden kaçınma yeteneği, Allah tarafından verilen bir imkân olarak kabul edilir. Bu bağlamda, insanın iradesi,

¹⁴⁰ Müfit Selim Saruhan, “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi”, *Eskiye Dergisi* 28 (2014), 58-60.

¹⁴¹ Ragıb el-İsfahâni, *ez-Zerîâ ilâ mekârimi’s-şerîa*, thk. Taha Abdurrauf Sa’d (Kahire: Mektebetü’l-Külliyati’l-Ezheriyye, 1973), 193.

¹⁴² Muhammed b. Muhammed Gazali, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, çev. Mehmet Müftüoğlu (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017), 7/337.

ahlâki seçimler yapabilme yeteneğiyle şekillendirilmiştir. Bu özellik, insanın gelişimi ve olgunlaşması için önemlidir. İyi veya kötü davranışlar sergileme konusundaki seçimler, kişinin ahlâki değerleri, inançları ve çevresel etkileriyle şekillenir. Bu durum, insanın sürekli bir ahlâki gelişim ve kendini düzeltme süreci içinde olduğunu/olması gerektiğini gösterir.¹⁴³ Nitekim *“Gerçek şu ki, biz insana yolu-yöntemi gösterdik; şükredici, ya da nankör (olması artık kendisine kalmıştır).”*¹⁴⁴ ve *“Ona (kötülüğün ve iyiliğin) iki yolunu da gösterdik.”*¹⁴⁵ ayetleri, insanların hayatlarında karşılaştıkları seçimlerde özgür iradelerini kullanmalarını, doğru yolu seçmelerini ve Allah’a yönelmelerini hatırlatır.

2.2. AHLÂK KAVRAMININ KUR’AN’DAKİ KULLANIMI

Ahlâk kelimesi Kur’an-ı Kerim’de, biri “adet ve gelenek” diğeri de “ahlâk” manasında olmak üzere sadece iki yerde “huluk” (خُلُقٌ) şeklinde geçmektedir. Bunlardan, *“Bu (davranışınız) eskilerin geleneğinden başka bir şey değildir.”*¹⁴⁶ ayetindeki “huluk” kelimesi, önceki milletlerin peygamberleri “ret ve inkâr geleneği” anlamını ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber’in davranışını öven *“Şüphesiz sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”*¹⁴⁷ ayetinde geçen “huluk” ise bir karakteri, davranış biçimini ifade etmektedir.

Bunların dışında Kur’an-ı Kerim’de aynı kökten türeyen “halâk” (خَلَقَ) kelimesi de geçmektedir. Bu kelimenin geçtiği ayetlerden biri aşağıdaki ayettir:

وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ ۖ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ ۖ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ ۚ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ ۖ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ ۚ وَمَا هُم بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ۚ وَلَقَدْ عَلَّمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (Yahudiler)
Süleyman’ın hâkimiyeti hakkında şeytanların söylediklerine uydular. Oysa Süleyman asla kâfir olmadı. Ancak insanlara büyü öğretene şeytanlar kâfir oldular. Babil’de Hârût ve Mârût adındaki iki meleğe bir şey indirilmemişti ki ‘Biz ancak bir imtihan vasıtasıyız,

¹⁴³ Ragıb İsfahânî, *Tafsilü’n-neşeteyn ve tahsilü’s-saadeteyn*, thk. Esad Sahmerânî (Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1988), 153; el-İsfahânî, *ez-Zeriâ ilâ mekârimi’ş-şerîa*, 61.

¹⁴⁴ el-İnsan 76/3.

¹⁴⁵ el-Beled 90/10.

¹⁴⁶ eş-Şuâra 26/137.

¹⁴⁷ el-Kalem 68/4.

sakın kâfir olma' desinler ve kimseye bir şey öğretmediler ki, böylece insanlar onlardan karı koca arasını ayıran şeyler öğrensinler. (İnsanlara büyü öğreten o şeytanlar / cinler de) Allah'ın izni olmadıkça bununla kimseye zarar verecek değillerdi. İnsanlar (o şeytanlardan) kendilerine zarar veren ve faydası olmayan şeyler öğreniyorlar. Oysa kesin olarak biliyorlardı ki o sihri satın alan kimsenin, ahirette hiçbir payı yoktur. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu bilmiş olsalardı.”¹⁴⁸

Bu ayette yer alan “halâk” (خالق) kelimesi, “nasip, kısımet, kazanç” gibi bir anlam ifade eder. Ancak ayetin işaret ettiği hususa bakarak burada da ahlâki bir boyuta işaret olduğu söylenebilir.¹⁴⁹ Yani insanın hakkı olmadığı halde eline geçen malları iade etmesi, bu konuda nefsinin tutkularına esir düşmemesi ve günah işlemekten kaçınması gereklidir.

Kur'an-ı Kerim'de ahlâk kavramı önemli bir yer tutar ve insanların güzel ahlâkla hareket etmeleri, doğru ve erdemli davranışlarda bulunmaları teşvik edilir. Bu durumda Kur'an'ın özü itibarıyla yaşam kitabı olması ve hayata dair her tür bilgiyi içermesi nedeniyle ona ahlâk kitabı da denilebilir. Kur'an'da ahlâkı ifade etmek için kullanılan kelimeler arasında “iẖsan”, “birr”, “takva”, “adl” ve “hasene” gibi kavramlar bulunur. Bu kavramlarla insanların ahlâklı olmaları, Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri ve diğer insanlarla adaletli, dürüst ve sevgi dolu bir şekilde ilişki kurmaları teşvik edilir. Ayetlerdeki ahlâki değerler ve erdemlerle ilgili vurgular, Müslümanlar için günlük hayatta nasıl davranmaları gerektiği konusunda onlara rehberlik eder. Bu kavramlar Kur'an-ı Kerim'deki değerleri vurgulamak ve insanların iyi ahlâklı olmalarını teşvik etmek amacıyla sıklıkla kullanılır. İslam'a göre insanın hayat amacı, Allah'a ibadet etmek, iyi bir Müslüman olmak ve Allah'ın rızasını kazanmaktır. İnsanın yaptığı tercihler, onun ahiretteki durumunu belirler. İyi niyetli, dürüst, merhametli ve adil davranışlar, insanın Allah'ın rızasını kazanmasına katkı sağlar. Kötülük ve haksızlık yapmak ve kötü niyetli davranmak ise şiddetli bir azaba uğramasına sebebiyet verebilir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ el-Bakara 2/102. Ayetin manasıyla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 1/127-128; Şükrü Aydın, “Bakara Sûresi 102. Ayetinin Farklı Çeviri ve Yorumları Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 31/2 (2020), 216.

¹⁴⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 607.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/286.

Kur'an ahlâkı ve Hz. Peygamber'in öğretileri, Müslümanların hem kişisel hem de toplumsal yaşamlarında daha iyi insanlar olmalarına rehberlik eder. Kur'an'ın ahlâkı öğretileri genel prensiplerden spesifik hükümlere kadar geniş bir yelpazede yer alır, bireyin kişisel yaşamından toplumsal ilişkilere, liderlikten adalet sistemi kurmaya kadar geniş bir alanı kapsar. Bu da, her yaştan, her eğitim seviyesinden ve her toplumsal konumdan insanın anlayabileceği ve uygulayabileceği bir ahlâkı rehberlik sağlar. Kur'an'daki ahlâkı öğretiler, sevgi, sabır, adalet, cömertlik, merhamet ve doğruluk gibi evrensel değerlere vurgu yapar. Bu değerler, insanların birbirleriyle, toplumlarıyla ve yaratılış amaçlarıyla uyumlu bir şekilde yaşamalarına yardımcı olur. Dolayısıyla, Kur'an ahlâkı, geniş bir kitleye hitap eden, günlük hayatımızı şekillendiren evrensel prensipler sunar. Çünkü Kur'an, insanların ilişkilerini geliştirmelerini desteklemek için rehberlik eden bir kaynaktır.¹⁵¹

İslam'a göre insanın mutluluğu, nefsi arındırmak, kötü davranışlardan uzak durmak ve Allah'ın emirlerine uymakla elde edilir. Mutsuzluk ise insanın kötü davranışlarından, haksızlıklardan veya Allah'ın emirlerine karşı gelmekten kaynaklanabilir. İslam, insanların doğru yolda kalmalarını, Allah'a olan bağlılıklarını güçlendirmelerini teşvik eder. İslam'a göre insanın özgür iradesi ile iyi davranışlara dair tercihlerde bulunması, insanın mutlu bir hayat yaşamasına katkı sağlar, kötü tercihlerde bulunması ise hayatının mutsuz geçmesine yol açabilir.¹⁵²

Kur'an-ı Kerim, ahlâkı öğretileri belirtmekle yetinmemekte, aynı zamanda bun konuda örnek alınacak şahsiyetleri de göstermektedir. Nitekim *"Akrabalarına, yoksullara, yetimlere, borçlulara ve kölelere yardım eden,¹⁵³ affeden,¹⁵⁴ Allah'tan korkan,¹⁵⁵ insanların yaptıkları zulüm ve kötülüklerden dolayı üzüntü duyan,¹⁵⁶ Kur'an'a uyarak Allah'ın rızasına eren,¹⁵⁷ sözünden dönmeyen, yeminini bozmayan,¹⁵⁸*

¹⁵¹ Harun Şahin, "Kur'an'ın, Ahlaki Yönlendirmelerde İnsan Fıtratını Gözetmesi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2016), 271.

¹⁵² Şahin, "Kur'an'ın, Ahlaki Yönlendirmelerde İnsan Fıtratını Gözetmesi", 272.

¹⁵³ el-Bakara 2/177.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/219.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/98.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 3/128.

¹⁵⁷ el-Mâide 5/6.

¹⁵⁸ en-Nahl 16/92.

namus ve iffetini koruyan,¹⁵⁹ yapılan her türlü iyilik ve kötülüğün hesabının sorulacağına inanan,¹⁶⁰ kendine yapılan kötülüğü en güzel bir şekilde önleyip, düşmanını bile kendine dost yapan,¹⁶¹ zandan, kusur araştırmaktan ve kişileri arkasından çekiştirmekten kaçınan.”¹⁶² şeklinde belirtilen müminlerin ahlâki özelliklerinin uygulayıcısı olarak peygamberler gösterilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker ile, insanlar doğruya teşvik edilir ve yanlıştan alıkonulurlar. Çünkü fertlerin ve toplumun güzel ahlâki teşvik etme ve kötü ahlâki engelleme gibi sorumlulukları vardır. Bu nedenle İslam'da, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker, güzel ahlâkın teşviki ve kötü ahlâkın engellenmesi amacıyla değerlerin korunması ve toplumun iyileştirilmesi için bir araç olarak kullanılır.¹⁶³

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yaşamı, güzel ahlâkın nasıl yaşanması gerektiğini gösteren bir örnektir. Müminler, onun yaşamını inceleyerek ve onun öğretilerine uyarak güzel ahlâklarını geliştirebilirler. Bu, İslam toplumunda güzel ahlâkın zenginleşmesi ve yaşanmasına katkıda bulunur.¹⁶⁴

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

“İçinizden Allah'ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resulullah'ta güzel bir örneklik vardır.”¹⁶⁵ Ayetinde belirtildiği gibi öncelikle Hz. Peygamber'in değeri ortaya konulmuş ve örnek alınması gereken bir rehber olduğu ifade edilmiştir.

¹⁵⁹ el-Mü'minûn 23/5.

¹⁶⁰ Lokmân 31/16.

¹⁶¹ Fussilet 41/34.

¹⁶² el-Hucurât 49/12.

¹⁶³ Seyithan Can, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker' İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü”, *Eskiye Dergisi* 40 (2020), 205-208.

¹⁶⁴ Erdoğan Köycü, “Âyet ve Hadislere Göre Ahlâk Din İlişkisi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 35.

¹⁶⁵ el-Ahzâb 33/21.

2.3. AHLÂKLA EŞ VEYA YAKIN ANLAMLI OLARAK KULLANILAN BAZI KAVRAMLAR VE BUNLARIN KUR'AN'DAKİ İZDÜŞÜMÜ

Ahlâkla ilgili kavramlar, İslam öğretisinde önemli bir yer tutar ve Kur'an'da çeşitli ayetlerde bu konulara vurgu yapılır. İslam ahlâkı, insanların hem Allah'a hem de diğer insanlara karşı sorumluluklarını anlatan bir rehberlik sunar. İslam ahlâkı, bireyin karakterini şekillendirmek, toplum içinde etik davranışları teşvik etmek ve toplumun düzen ve barış içinde olmasını sağlamak amacıyla belirli değerlere dayanır.

2.3.1. Birr/İyilik (بر)

“Birr” kelimesi Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde geçen bir kavramdır ve genellikle iyilik, ihsan, itaat, doğruluk, günahsızlık gibi anlamlarla ilişkilendirilir. Aynı kökten gelen “berr” kelimesi ise Allah'ın bir ismi olarak kullanıldığı gibi, insanın itaatkâr ve şefkatli karakterini de ifade eder. Bu kelimeler ile İslam ahlâkının temel prensipleri ve insanların Allah'a karşı sorumlulukları vurgulanır. “Birr” kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de genellikle iman, ibadet ve ahlâki davranışları ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁶⁶ Bu kelimenin çeşitli ayetlerde farklı bağlamlarda geçtiğini görmekteyiz:

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ
وَاتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ
وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

“Birr, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz değildir. Asıl olan, Allah'a, ahiret gününe, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inanmanız; mala olan sevginize rağmen onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, dilenenlere, kölelere vermeniz ve namazı dosdoğru kılmanızdır.”¹⁶⁷ ayetinde imanın önemi anlatılırken bu kavram kullanılmıştır.

¹⁶⁶ Ali Toksarı, “Birr”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/204.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/177.

وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِإِيمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Yeminlerinizden dolayı Allah’ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir.”¹⁶⁸ ayetinde de yeminlerin kötüye kullanımı bağlamında bu kavrama başvurulmuştur.

لَا يَنْهَيْكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları elbette sever.”¹⁶⁹ ayetinde ise savaş durumunda olmayanlarla ilişkiler bağlamında kullanılmıştır.

Birinci ayette, iyiliğin şekilsel olmadığı, onun derin bir anlamı bulunduğu, asıl iyiliğin Allah’ın istediği şekilde iman edip hareket etmek olduğu vurgulanır. İkinci ayette, yeminlerin doğru ve samimi bir şekilde kullanılması öğütlenir. Ayrıca, insanların Allah’a verdikleri sözleri yerine getirmeleri, iyilik yapmaları ve insanların arasını düzeltmeleri gerektiği belirtilir. Üçüncü ayette, savaş durumunda dahi ahlâki ilkelere uyulması, masum insanlara zarar verilmemesi, sivillerin hedef alınmaması gerektiği vurgular.¹⁷⁰

إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ “Elbette biz bundan önce yalnız O’na yalvarıyorduk. Şüphesiz ihsanı bol ve çok merhametli olan da yalnız O’dur.”¹⁷¹ ayetinde ise Allah’ın müminlere olan şefkati ve iyiliği ifade edilir. Zira şefkat ve iyilik ilkeleri, insanların birbirleriyle daha iyi ilişkiler kurmalarına, toplumda huzurun ve barışın sağlanmasına ve kötülüklerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olur. İslam’ın bu öğretisi, özellikle Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hayatında somut örneklerle görülmektedir. Zira o, düşmanlarına karşı sabretmiş, onları affetmiş ve onlara iyilikte bulunmuştur.¹⁷²

¹⁶⁸ el-Bakara 2/224.

¹⁶⁹ el-Mümtehine 60/8

¹⁷⁰ Muhammed b. Musa Âl-i Nasr, *Muhtasar İbn Kesir Ayet Ayet Meâl-Tefsir*, thk. Necmi Sarı, çev. M. Beşir Eryarsoy (Ankara: Hayat Yayın, 2021), 1102.

¹⁷¹ et-Tûr 52/28

¹⁷² Mustafa Soyca, “Hz. Peygamber’in Savaşlarının Ahlaki Boyutu”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 484.

2.3.2. Takva/Allah'tan Sakınma (تقوى)

“Vky” (و ق ي) kökünden türetilen kelimeler, genellikle himaye etme, örtme ve korunma anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kökten türetilen kelimelerden biri de “takva” kelimesidir. Bu kelime, İslam öncesinde kişinin kendisini olası tehlikelere karşı korumasını ifade etmek için kullanılırdı. İslam'ın ortaya çıkmasıyla birlikte bu kelimenin anlamı daha çok dini bir boyut kazandı. Nitekim Cahiliye döneminde bu kelime daha çok dünya hayatında fiziksel tehlikelerden korunmayı ifade ederken, İslam'ın gelmesiyle kelime, manevi ve ahlâki bir nitelik kazanmıştır.¹⁷³

“Takva”; korunma, Allah'a karşı gelmekten sakınma anlamlarına gelir. Takva, Allah'ın emirlerine uymayı, yasaklarından sakınmayı gerektirir. Bu bağlamda söylenen “Allah bilinci” veya “Allah'a karşı sorumluluk bilinci” ifadeleri ile kişinin Allah'ın emirlerini düşünmesi, O'na saygı göstermesi ve bu çerçevede yaşaması kastedilir. Bu bilinç, bir kişinin günlük yaşamında, ilişkilerinde, işlerinde ve her türlü davranışında Allah'ın rızasını gözetmesi ve O'na karşı sorumluluk taşıması demektir. Bu bilinç, Müslümanın hayatında adalet, merhamet, dürüstlük gibi ahlâki değerlerin ön plana çıkmasına vesile olur. İslam'ın öğretileri, takva bilincini güçlendirmeyi ve Allah'a saygı göstermeyi teşvik eder. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde sık sık takvayla ilgili tavsiyelerde bulunulur.¹⁷⁴ Örneğin: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ” *“Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.”*¹⁷⁵ ayetinde takva vurgulanmış ve insanlara nasıl bir kişiliğe bürünmeleri gerektiği öğütlenmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا ۖ اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah

¹⁷³ Ali Galip Gezgini, “Kur'an Meâllerinde ‘Takvâ’ Kelimesinin Türkçe'ye Çeviri Sorunu”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/14 (2005), 202-203; Adil Bor, “Kur'ân'da ‘Takvâ’nın Bireysel ve Toplumsal Boyutu”, *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (2020), 760.

¹⁷⁴ Süleyman Uludağ, “Takva”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484.

¹⁷⁵ et-Tevbe 9/119.

yaptıklarınızdan haberdardır.”¹⁷⁶ ayetinde ise takva; kişisel, sosyal ve toplumsal ilişkilerde önemli bir değer olarak sunulur ve müslümanların bu ilkeye uymaları istenir.

2.3.3. Sıdk/Doğruluk (صدق)

İstikamet, doğruluk ve dürüstlük anlamına gelen “sıdk” kavramı, İslam literatüründe önemli bir yer tutar. Sıdk, insanın içinde bulunan gerçeği doğru bir şekilde ifade etmesi, söyledikleriyle düşündükleri arasında tutarlılık göstermesi anlamına gelir. İslam’a göre sıdk, insanın dilini, davranışlarını ve niyetini doğruluk ilkesine uygun bir şekilde kullanması demektir. Kur’an-ı Kerim’de sıdkın önemine vurgu yapılmış ve Müslümanlardan dürüst ve doğru olmaları istenmiştir.¹⁷⁷ Buna dair bir ayette şöyle buyurulmuştur: *طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ* “Güzel olan itaattir, dinen ve örfe makbul sözdür. Durum (savaş emri) kesinlik kazanınca Allah’a karşı sadâkat göstereceklerdi onlar için hayırlı olacaktı.”¹⁷⁸ Bir başka ayette de doğruluk ve dürüstlük şöyle teşvik edilmiştir: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ* “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.”¹⁷⁹

“Sıdk”, İslam ahlâkında özellikle doğrulukla ilişkilendirilmiştir. Bu kavram, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecekle ilgili haber, bilgi ve vaat içeren sözlerin dürüst ve doğru bir şekilde dile gelmesi anlamına gelir. İslam’a göre sözlerin doğru ve uyumlu olması, toplum içinde sağlıklı bir yaşamın sürdürülmesine katkıda bulunur. Aynı zamanda niyetlerde ve davranışlarda da önemli bir rol oynar. Kısaca, bununla kişinin niyeti ile sözleri ve ameli arasındaki uyum ve doğruluk vurgulanır. “Sıdk”, bireyler arasında güvenin korunması, toplumsal grupların sağlıklı bir şekilde yaşam sürmesi ve Allah’a karşı sorumlulukların yerine getirilmesi açısından önemli ve temel bir kavramdır.¹⁸⁰ Bir ayette sıdkın müslümanın hayatındaki önemine şöyle işaret edilmektedir:

¹⁷⁶ el-Mâide 5/8.

¹⁷⁷ Mahmud Esad Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, *Doğruluk Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 83.

¹⁷⁸ Muhammed 47/21.

¹⁷⁹ et-Tevbe 9/119.

¹⁸⁰ Mustafa Çağrı, “Sıdk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/99.

إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

“Müslüman erkekler, Müslüman kadınlar; mümin erkekler, mümin kadınlar; ibadet ve itaat eden erkekler, ibadet ve itaat eden kadınlar; özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; sabreden erkekler, sabreden kadınlar; gönlünü ibadete vermiş erkekler, gönlünü ibadete vermiş kadınlar; (Allah için) yardım yapan erkekler, yardım yapan kadınlar; oruç tutan erkekler, oruç tutan kadınlar; iffetlerini koruyan erkekler, iffetlerini koruyan kadınlar; Allah’ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.”¹⁸¹

“Sıdk” kelimesinden türetilen “Sâdık” sözcüğü, fiil ve sözlerinde doğruluk bulunan kişi anlamında kullanılmaktadır. “Sıdk” kelimesinden türetilen ve mübalağa sıgası olarak kullanılan “Sıddîk ifadesi ise kişinin tüm söz ve davranışlarında çok doğru ve güvenilir olması anlamına gelmektedir. Bu kavram, özellikle güvenilir dostluklar, sağlam ilişkiler ve dürüst karakterlerle ilişkilidir. Sadakat, İslam geleneğinde önemli bir yer tutar. Çünkü sadakat, insan ilişkilerinde ve toplumda güvenin temelini oluşturan önemli bir erdemdir. Sadakat, Hz. Peygamber’in hayatında vurgulanmış ve Müslümanların bu ilkeye göre hareket etmeleri istenmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber’in lakabı olan “el-Emin” (güvenilir) ve Medinelilere verilen “el-Ensar” (yardım edenler) ismi, sadakat ve güvenilirliğe vurgu yapar. İslam öğretileri, insanların sadık ve güvenilir kişiler olmalarını teşvik eder. Bu erdem hem bireyin karakter gelişiminde hem de toplumda güven ve dayanışmanın oluşturulmasında önemli bir rol oynar.¹⁸²

2.3.4. Merhamet (مرحمة)

İslam perspektifinde, merhamet önemli bir erdem olarak kabul edilir. Bunun için Müslümanlardan merhametli olmaları istenir. İslam’a göre, merhametli olmak, insanların birbirleriyle ve diğer canlılarla daha iyi ilişkiler kurmalarına, toplumsal sorumluluklarına duyarlı ve çevreye saygılı olmalarına katkıda bulunur. Merhametin, sadece insanlar arasındaki ilişkileri değil, aynı zamanda insanlar ile diğer canlılar arasındaki ilişkileri de kapsar. Bu duygu, toplumda saygı ve sevgi dolu bir ortamın

¹⁸¹ el-Ahzâb 33/35.

¹⁸² Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, 84.

oluşmasına katkıda bulunur. Merhamet, insanları birbirine yaklaştırır, empati kurmalarına yardımcı olur ve toplumda daha adil bir düzenin oluşturulmasına katkıda bulunur. Mesela; hayvan haklarına saygı göstermek, doğaya zarar vermemek, çevreyi korumak gibi davranışlar, merhametin bir yansımasıdır. Bu nedenle, merhamet, bütün erdemlerin kaynağı olarak kabul edilir ve insanların daha anlayışlı, şefkatli ve adil bir yaşam sürmelerine katkı sunar.¹⁸³ Merhametin bu etkisi aşağıdaki ayette şöyle belirtilmiştir:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

*“Sen onlara sırf Allah’ın lütfe ettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”*¹⁸⁴

Ayetin ifadesi ile, Allah’ın Hz. Peygamber’e olan lütfu ve merhameti vurgulanarak onun insanlara karşı yumuşak olması, affedici ve bağışlayıcı bir tutum sergilemesi emredilmiştir. Ayrıca, onun önemli konularda istişare etmesi ve kararlarını verdikten sonra Allah’a tevekkül etmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu ayet ile liderlik ve insanlar arası ilişkilerde hoşgörü, istişare ve tevekkülün önemi vurgulanmıştır.¹⁸⁵

Müminlerin özelliklerinin açıklandığı şu ayette ise, ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ *“Sonra iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden ve acımayı öğütleyenlerden olmaktır.”*¹⁸⁶ iman gerektirdiği ahlâki değerlere işaret edilmiştir. Bu ayet, Müslümanların birbirleriyle dayanışma içinde, zorluklar karşısında sabırlı olmalarını ve birbirlerine karşı merhametli davranmalarını öğütlemektedir. Zira İslam, bireyin diğer Müslümanlarla etkileşim içinde olmasını ve onlara yardım etmesini istemektedir.¹⁸⁷

¹⁸³ Hayati Hökelekli, “Merhamet”, *Dem Dergisi* 1/4 (2008), 79.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁸⁵ Atilla Yargıcı, “Al-i İmrân Suresinin 159. Ayeti Bağlamında Hz. Peygamberin Şefkat Ahlâkının Unsurları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 20-21.

¹⁸⁶ el-Beled 90/17.

¹⁸⁷ Sevgi Tütün, “Beled Suresi Bağlamında İnsan ve Özellikleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 395-396.

Merhamet, başkalarının zor durumlarında, güçsüzlüklerinde veya acı çektiklerinde onlara ilgi, anlayış, şefkat ve yardım etme eğilimini ifade eder. Merhamet duygusu, insanlar arasında empati kurma, başkalarının yaşadığı sıkıntıları anlama ve yardım etme kapasitesini içerir. Bu duygu, insan ilişkilerinde ve toplumsal bağlarda önemli bir rol oynar. Merhamet, insanların birbirlerine destek olmalarına, dayanışma içinde bulunmalarına ve zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olur. Aynı zamanda insanın içsel bir erdemi olarak kabul edilir, çünkü merhamet gösterme yeteneği, insanın insanlık değerlerine ve etik prensiplere bağlılığını yansıtır. Merhamet, diğer insanların ve canlıların zor durumlarında yanlarında olma isteğini ve onların acılarını paylaşma arzusunu içerir. Bu duygu, insanları birbirine yaklaştırır, toplumsal dayanışmayı artırır ve daha adil bir toplum oluşturmaya katkıda bulunur.¹⁸⁸

2.3.5. Sabır (صبر)

Sabır, aklın ve şeriatın hoş görmediği söz ve eylemlerden uzak durma şeklinde tanımlanabilir. Bu tanım, sabrın, içsel bir mücadeleyi ve irade gücünü gerektirdiğini gösterir. İslam'a göre, sabır sadece zorluklara karşı dayanma değil, aynı zamanda güzel ahlâkı koruma, kötü davranışlardan kaçınma ve Allah'ın emirlerine uyma sürecidir.¹⁸⁹

Sabır, zorluklarla başa çıkma anlamına gelir. Sabır, peygamberlerin ve onların takipçilerinin hayatında önemli bir vasıftır. İslam geleneğinde sabır, imanın bir parçası ve onun yansıması olarak kabul edilir ve Müslümanın hayatında çeşitli alanlarda kendini gösterir. Kur'an-ı Kerim'de, sabredenlerin ve Allah'a güvenenlerin müminler oldukları vurgulanır.¹⁹⁰ Sabır, düşünce ve ibadet hayatında da önemli bir rol oynar. Zorluklar karşısında sabırla dua etmek, zor durumları aşmada ve Allah'a olan güveni artırmada yardımcı olur. Sabır, çaba sarf ederken ortaya çıkan zorluklara karşı direnç göstermek anlamına gelir. Hem dünyevi hem de uhrevi hedeflere ulaşmak için sabır ve çaba bir arada değerlendirilir. Sabır, sosyal ilişkilerde de önemli bir rol oynar. İnsanlar arasında çıkan anlaşmazlık, tartışma veya zorlayıcı durumlar karşısında sabırlı olmak, toplumsal barışın sağlanmasına katkıda bulunur.

¹⁸⁸ Recai Doğan, "Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 100.

¹⁸⁹ Abdullah Sevgi, *Kur'an'da Rubûbiyet* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 167.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/153

Kur'an'da sabrın önemi çerçevesinde sabredenlerin yalnız kalmayacaklarını ve başarılı olacaklarını beyan etmek adına bir ayette şöyle buyrulur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.”¹⁹¹ Ayette, sabrın ve namazın birbirini tamamlayan, birbirini destekleyen önemli davranışlar olduğu belirtilir. Ayrıca, Allah'ın sabredenlerin yanında olduğu beyan edilir, bu da müminlere güç ve cesaret verir.

Peygamberler, yaşadıkları zorluklar ve sıkıntılar karşısında büyük bir sabır göstermişlerdir. Bu sabırlı tavırları, takipçilerine örnek olmuş ve zorlukların üstesinden gelmek için onlarda güç ve dayanıklılık sağlamıştır. İslam perspektifinde sabır, bir erdem olarak kabul edilir ve müminlere hayatlarının çeşitli alanlarında bu erdemi göstermeleri öğütlenir.¹⁹²

2.3.6. İhsan (إحسان)

İslam geleneğinde ihsan “Kişinin Allah'ın onun farkında olduğunun bilincinde olarak bir işi ya da görevi en güzel şekilde yapması ve karşılıksız iyilikte bulunması” olarak tarif edilmektedir. İhsan, bireye Allah'a karşı derin bir bilinçle ibadet etmeyi teşvik eder. Bu, sadece namaz kılmak veya oruç tutmakla sınırlı değildir, aynı zamanda günlük hayatta her şeyi Allah'ın rızası çerçevesinde yapma çabasıdır. İhsan, insanların ilişkilerinde güzellik ve özveri göstermeyi, adalete riayet etmeyi, uyumlu olmayı, yardımlaşma ve paylaşımda bulunmayı gerektirir. Başkalarına yardım etmek, güzel davranışlar sergilemek ve toplumun bir iyilik kaynağı olmak, ihsanın toplumsal yansımasıdır. İhsan, çevreyle ilgili olarak da sorumluluk taşımayı içerir. Doğaya zarar vermemek, kaynakları israf etmemek doğa ile ilişkilerde ihsanı ifade eder. Bu şekilde ihsan, İslam'ın temel öğretilerinden biri olarak insanın Allah'a, diğer insanlara ve hayata karşı sorumluluk sahibi olması gerektiği gösterir.¹⁹³

İhsan kavramı, Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde Allah'a ve insanlara nispetle farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in hadislerinde de

¹⁹¹ el-Bakara 2/153.

¹⁹² Zeynep Atalay, “Kur'an'da Zorluklar Karşısında Toplamların Tepkilerinin Psiko-Sosyal Boyutları”, *Journal of Analytic Divinity* 5/1 (2021), 229-230.

¹⁹³ İhsan Çapçioğlu - Mehmet Akın, “Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla İslam'da ‘İhsan’ Erdemi”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)* 4/2 (2018), 640.

ihsanın önemi vurgulanmıştır. İhsan kavramı Allah’a nispet edildiğinde, Allah’ın kusursuz yaratıcılığı¹⁹⁴ ve kullarına karşı cömertliği¹⁹⁵ vurgulanmaktadır. İnsana nispet edildiği durumlarda ise derin saygıyı, sadakat ve itaatkârlıkla birlikte bu gelişmelerin sonucu olan iyi ve güzel işleri kapsamaktadır.¹⁹⁶ Aynı zamanda ihsan kavramı, öfkeyi yenme, affetme, hoşgörülü olma, sabır gösterme,¹⁹⁷ aşırılıktan sakınma, kararlılık, cesaret,¹⁹⁸ tok gözlülük ve cömertlik¹⁹⁹ gibi erdemlerle ilişkilendirilerek de anlatılmıştır. “Cibril hadisi” olarak bilinen hadiste geçen, “İhsan Allah’ı görüyor gibi kulluk etmendir; çünkü sen O’nu görmesen de O seni görmektedir” ifadesi, ihsanın en güzel tanımı olarak kabul edilmiştir. Bu ifade, kişinin Allah’a karşı kulluk bilinci içinde O’nu gözetlemesi ve O’nun huzurunda olduğunun şuuruyla yaşaması anlamına gelir.²⁰⁰

2.3.7. ‘Adl/Adalet (العدل)

Adalet, insanlığın en temel ilkeleri arasında bulunan evrensel bir değerdir. Bu ilke, toplumların düzenli ve adil bir şekilde işlemlerini sağlamak, insanların birbirleriyle etkileşimlerini düzenlemek ve bireylerin kendi içsel gelişimlerine katkıda bulunmak için önemlidir.²⁰¹

Adalet, herkesin haklarına saygı gösterilmesini, eşit muamele görmesini ve haksızlığa uğramamasını içerir. Adalet, toplumun düzenini sağlamak, insanların güven ve huzur içinde yaşamalarını temin etmek için gereklidir. Adalet, insanların hukuki ve sosyal ilişkilerinde adil ve eşit olmalarını amaçlar. Adalet, insanların bir arada yaşamasını, toplumun sürdürülebilirliğini ve insanlığın daha iyi bir geleceğe ulaşmasını sağlamak adına önemlidir. Bu ilke, çeşitli kültürlerde ve dinlerde benimsenmiş ve korunmuş evrensel bir değerdir.²⁰²

Adalet, Müslümanlar için toplumsal düzenin temel taşıdır. İslam, insan haklarına saygıyı ve kişilerin eşitliğini önemser: Bu nedenle adaletin korunmasını ve

¹⁹⁴ es-Secde 32/7; Ayrıca bk. et-Tegâbün 64/3.

¹⁹⁵ el-Kasas 28/77; Ayrıca bk. et-Talâk 65/11.

¹⁹⁶ Yunus 10/26; Ayrıca bk. en-Nahl 16/30.

¹⁹⁷ Âl-i İmrân 3/134-135; Ayrıca bk. el-Mâide 5/13; Hûd 11/115; Yusuf 12/90.

¹⁹⁸ Âl-i İmrân 3/147-148.

¹⁹⁹ el-Bakara 2/136; Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/134.

²⁰⁰ Mustafa Çağrı, “İhsan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/545.

²⁰¹ Maksut Çetin, “Ahlâk-Adalet Bağlamında Hz. Muhammed Örneği”, *International Social Sciences Studies Journal* 5/39 (2019), 3527.

²⁰² Çetin, “Ahlak-Adalet Bağlamında Hz. Muhammed (s.a.s) Örneği”, 3528.

toplumda adil bir düzenin bulunması gerektiğini ifade eder. Kur'an-ı Kerim de adalete vurgu yapılmış ve aşağıdaki ayette belirtildiği gibi her konuda adalet çerçevesinde hareket etme emredilmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلَوُّوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

*“Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutan, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.”*²⁰³ Ayet, müminlere adaleti ayakta tutmalarını, haksızlık yapmaktan kaçınmalarını ve şahitliklerinde Allah için doğruluktan sapmamalarını öğütlemektedir. Ayet, hislere kapılıp adaletten sapmamaya ve üzerlerine düşeni yerine getirmeye çağırır.²⁰⁴

2.3.8. Müsamaha/Hoşgörü (مَسَامَحَة)

Müsamaha, farklılıklara saygı gösterme ve anlayışlı olma anlamlarına gelir. Müsamaha, genel olarak farklı dünya görüşlerine, kültürlere, inançlara, yaşam tarzlarına veya düşüncelerine sahip olan insanları anlama, varlıklarını kabul etme ve var olan çeşitlilik ve farklılıklara karşı olumlu bir tutum sergileme manasında kullanılır. Siyasi ve hukuki bir görünüm de arz eden müsamaha, siyasi ilişkilerde demokratik bir toplum oluşturmayı, farklı siyasi görüşlere, ideolojilere ve gruplara saygı göstermeyi içerir. Müsamaha, farklı düşüncelere sahip olma hakkını savunur ve çeşitli politik görüşlere açık bir ortamın varlığını teşvik eder. Yasal yollarla yapılan hukuki değişiklikleri de kabul eden müsamaha, farklı kültürlerden gelen insanların yasal haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini, farklı inançların ve yaşam tarzlarının yasal olarak korunmasını içerir. Bu da demokratik bir toplumun genel refahı ve barışı için önemlidir.²⁰⁵ Kur'an, müsamahayı ve insanlar arasındaki farklara saygıyı teşvik eder:

²⁰³ en-Nisâ 4/135.

²⁰⁴ Seyyid Kutub, *Fi Zılâli-l-Kur'ân / Kur'ân'ın Gölgesinde*, çev. Yakup Çiçek vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1968), 175-178.

²⁰⁵ Mustafa Çağrı, “Müsamaha”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/72.

وَأَنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجْرُهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ

“Eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah’ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır. Bu uygulama, onların bilmeyen bir topluluk olmalarından dolayıdır.”²⁰⁶ ayetinde görüldüğü üzere Kur’an hoşgörünün önemsenmesine dikkat çeker. Buna göre bir insan, İslam coğrafyasında güvenlik ararsa, ona bu güvenliği sağlamak ve onu kendi bölgesine ulaştırmak, Müslümanlar için bir görevdir. Bu durum, insanların birbirleriyle iletişim kurmalarına, birbirlerini anlamalarına ve barış içinde bir arada yaşamalarına olanak tanımaktadır.

2.3.9. Tevazu/Alçakgönüllülük (تواضع)

Tevazu, bir kişinin yeteneği, başarısı veya sahip olduğu olanaklar ne olursa olsun, bu özelliklere dayanarak başkalarını küçümsememesi, kendini büyük görmemesi ve mütevazı bir tutum sergilemesi, aynı zamanda kendi sınırlılıklarının ve eksikliklerinin farkında olması anlamına gelir. Bu da kusursuz olamayacaklarının bilincinde olan insanların birbirlerine karşı dürüst ve anlayışlı olmalarını sağlar. Ayrıca bu kavram, kişinin kendi benliğini ön plana çıkarmaktan ziyade, olumlu bir ilişki kurma ve değerlere saygı gösterme amacı gibi özel bir anlam taşır. Bu kavram ile empati, hoşgörü ve karşılıklı anlayış teşvik edilir.²⁰⁷

Kur’an-ı Kerim’de tevazu, Allah’ın has kullarının bir niteliği olarak belirtilmektedir. Nitekim: وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا “Rahman’ın has kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ve vakar ile yürürler; kendini bilmez kimseler onlara laf attığında incitmeksizin ‘Selam’ deyip geçerler.”²⁰⁸ Ayette ayrıca bu kulların yeryüzünde vakarla dolaştıkları ve kendilerine kötü söz söylendiğinde sükunetle selam verip geçtikleri belirtilmektedir. Bu ayet, müslümanların olumlu davranışlarda bulunmalarına, başkalarının kötü söz ve davranışlarına karşı sabırlı ve hoşgörülü olmalarına, tevazu ve vakarla hareket etmelerine vurgu yaparak bir ahlâki rehberlik sunmaktadır.

²⁰⁶ et-Tevbe 9/6.

²⁰⁷ Mustafa Çağrı, “Tevazu”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/583.

²⁰⁸ el-Furkân 25/63.

Tevazu, kişinin kendisini diğerlerinden üstün görmesinden uzak durarak, özgürlük ve saygı ilkelerine odaklanmayı içerir. Tevazu sahibi bireyler, bu özellik sayesinde bireysel görüşlere saygı gösterir, yardıma ihtiyaç duyanlara destek olur ve kendi başarılarını abartmaktan kaçınırlar. Bu davranış biçimi, kişinin içsel huzuru bulmasına ve daha sağlıklı bir yaşam sürmesine yardımcı olur.²⁰⁹

Kur'an'da ahlâkla eş veya yakın olarak kullanılan bu kavramlar, İslam ahlâkının temelini oluşturan değerleri yansıtmaktadır. İslam öğretilerine göre, bu ahlâki değerlere uygun bir yaşam sürmek hem bireysel hem de toplumsal düzeyde huzur, barış ve adaletin sağlanmasına katkıda bulunur.

2.4. AHLÂK KAVRAMININ HADİSLERDEKİ KULLANIMI

Hiz. Peygamber, en güzel ahlâk örneğidir. O, cömertlik, adalet, merhamet, sabır, doğruluk ve saygı gibi erdemleri en mükemmel şekilde yaşayan bir insandı. Onun değerleri, toplumda adaleti, huzuru temin etti.

Allah, Hiz. Peygamber'in güzel ahlâkının örnek alınmasını talep etmiştir.²¹⁰ Zira toplumdaki denge unsurunu sağlamak için güzel ahlâklı insanlara ihtiyaç vardır. Bu yüzden İslam, insanları güzel ahlâkı benimsemeye ve uygulamaya teşvik eder. İslam'ın ahlâk ilkeleri, insanların kendileri, aileleri ve toplumları için daha iyi bireyler olmalarını hedefler. Bu da toplumun daha sağlıklı, dengeli ve adil olmasını sağlar. İslam'a göre güzel ahlâk, toplumun temel değerlerinden biridir ve Hiz. Peygamber 'in (s.a.v.) öğretileri, bu değerleri en iyi şekilde temsil eder. İslam, güzel ahlâkın toplumun inşası ve sürdürülmesi için önemini vurgular ve insanları güzel ahlâkı benimsemeye teşvik eder.²¹¹

Hiz. Aişe (ö. 58/678) (r.a.), bir soru münasebetiyle Hiz. Peygamber'in ahlâkının Kur'an ahlâkı olduğunu belirtmiş;²¹² Hiz. Peygamber de kendisinin güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildiğini ifade etmiştir.²¹³ Hiz. Peygamber (s.a.v.), güzel ahlâkın

²⁰⁹ Çağrııcı, "Tevazu", 40/585.

²¹⁰ el-Ahzâb33/21.

²¹¹ Erdoğan Köycü, "Ahlâkî Sorunlara Hadislerden Bazı Çözüm Önerileri", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4 (2018), 111.

²¹² Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, "Müsafirin", 139; Çağrııcı, "Ahlak", 2/1.

²¹³ Abdulkadir Karakuş, "Kur'an'da Ahlak Olgusu ve İnşa Örnekleri", *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak*

önemini şu sözlerle vurgulamıştır: “Sizin en hayırlılarınız, ahlâkça en güzel olanınızdır.”²¹⁴ Bu hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.v.), insanların güzel ahlâka sahip olmalarını önemli bir değer olarak görmüştür. Bu hadis, insanların içsel dünyalarını, duygularını, davranışlarını ve özelliklerini güzelleştirme yollarını öğretir. Zira insanlar, sadece ibadetlerle değil, aynı zamanda etik ve yasal değerlere uymakla da Allah’ın hoşnutluğunu kazanabilirler. İslam’a göre güzel ahlâk; evrensel barış, adalet, sevgi ve hoşgörüyü teşvik eder ve toplumun daha sağlıklı bir şekilde işlemesine katkıda bulunur. Bu hadis, değerler konusundaki tutarlılığın önemini hatırlatır ve güzel ahlâkın İslam’ın temel bir ilkesi olduğunu vurgular.

Başka bir hadise göre “İnsanların Cennet’e girmelerine vesile olacak amel nedir?” diye Resulullah’a (s.a.v.) sorulduğunda: O, “Allah’a karşı saygı ve güzel ahlâktır.” buyurarak güzel ahlâkın Cennet’e giden yolda önemli bir faktör olduğuna dikkat çekmiştir. Güzel ahlâkı ifade eden bir başka hadiste, Muaz b. Cebel (ö. 17/638) (r.a.) şöyle demiştir; “Yemen’e vali olarak giderken ayağımı üzengiye koyduğum sırada, Resul-i Ekrem’in (s.a.v.) bana son öğüdü: ‘Ey Muaz, insanlara karşı ahlâkını güzelleştir’ olmuştur.”²¹⁵ Söz konusu hadislerden anladığımız kadarıyla, İslam’a göre iman sadece ibadetlerle sınırlı değildir, aynı zamanda güzel ahlâkı da içerir.

Güzel ahlâk, insanların Allah’a olan bağlılıklarını, insanlar arası ilişkileri ve toplumları olumlu bir şekilde etkiler. İslam’a göre, güzel ahlâk; sabır, cömertlik, adalet, merhamet, doğruluk, hoşgörü ve saygı gibi erdemleri içerir. Bu değerler, insanların hayatlarını daha anlamlı kılar ve insanların daha iyi ilişkiler kurmalarını sağlar. Güzel ahlâk, Cennet’e giden yolda müminlerin Allah’ın rızasını kazanmalarına yardımcı olur. Güzel ahlâk, İslam’da büyük bir değere sahiptir ve Allah’a karşı saygıyı ifade eden önemli bir ibadet olarak kabul edilir. Müminlerin güzel ahlâkı hem dünya hem de ahiret mutluluğunu sağlamada kilit bir rol oynar.²¹⁶

ve İnşa -I- (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 66.

²¹⁴ Buhârî, *Sahîhu Buhari*, “Menâkıb”, 23; Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, “Fezâil”, 68.

²¹⁵ Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, çev. Ahmet Muhtar Büyükçınar vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), “Hüsni’l-Huluk”, 1/4,253; İbrahim Atay vd., *Seçme Hadisler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992), 11.

²¹⁶ Köycü, “Ahlâkî Sorunlara Hadislerden Bazı Çözüm Önerileri”, 113.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUR'AN'A GÖRE FITRAT-AHLÂK İLİŞKİSİ

Fıtrat, insanın temel özellikleri ve içsel yapısıdır. Ahlâk ise dışarıya yansıyan değerler ve normlar bütünüdür. Kur'an, insanın fıtratına uygun bir şekilde yaşam sürmesini amaçlar. Bu anlamda, fıtrat ve ahlâk arasında bir iletişim ve bağlantının sağlanması önemlidir. İslam'a göre insanın fıtratı, onun adil ve merhametli olmasını gerektirir. Bunun için İslam, insanların fıtratlarına uygun bir ahlâk geliştirmeleri ve bu değerleri yaşamaları için rehberlik eder. İnsanlar, fıtratlarına uygun bir şekilde yaşam sergileyebilirlerse, hem kendi huzurlarını ve mutluluklarını sağlayabilir hem de toplumlarında olumlu bir etki bırakabilirler. Ancak bazen insanlar çeşitli sebeplerle fıtratlarına aykırı davranışlar sergileyebilirler. Bu durumda, İslam öğretilerine göre tövbe etmek, doğru yola dönmek ve fıtratlarına uygun bir ahlâkı yeniden inşa etmek önemli bir adımdır. İnsanlar, bu süreçte faydalı bir birey olmak için çaba göstermelidirler. İslam, genellikle insanların olumlu davranışlar sergilemelerine ve içsel olarak daha iyi bir insan olmalarına yardımcı olmayı amaçlar.²¹⁷

2.1. FITRATA UYGUN BİR AHLÂKIN BENİMSENMESİ

İslam, özellikle insanın fıtratına uygun bir ahlâk anlayışını vurgular. Kur'an ve hadisler, insanların fıtratlarına uygun olarak adil, merhametli, dürüst ve hoşgörülü olmalarını öğütler. İslam, insanların bu özellikleri hayatlarına entegre etmelerine yardımcı olur. Din bu şekilde güven sunar/sunabilir ancak bireylerin kendi çabaları, içsel motivasyonu ve kararlılığı da önemlidir.²¹⁸

Fıtrat, insanın içsel yapısıyla uyumlu bir yaşam sürmesini ve Allah'ın iradesine tabi olmasını vurgular. İslam düşüncesinde, insanların fıtratlarına uygun bir şekilde

²¹⁷ Hasan Rıza Özdemir, "Kur'an-Fıtrat İlişkisi ve İnsanı Yöneten Değerler", *Dini Araştırmalar* 25/62 (2022), 226.

²¹⁸ Mustafa Akçay, "İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fıtrat", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 157.

yaşadıklarında huzur, adalet ve dengenin sağlanacağına inanılır. Fıtrat, insanların Allah'ın yaratılış düzenine uygun bir şekilde yaşamalarını teşvik eder.²¹⁹

Kur'an-ı Kerim'de fıtrata işaret edilirken buna uygun bir hayat tarzının seçilmesi talep edilmekte, insanların ancak bu şekilde huzura ve mutluluğa erişebilecekleri belirtilmektedir. Bu hususu aşağıdaki ayetler bağlamında göstermeye çalışacağız:

قُلْ أَغْيَرَ اللَّهُ أَخْذُ وَلِيًّا فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“De ki: Gökleri ve yeri yoktan yaratan, yedirdiği halde yedirilmeyen Allah'tan başkasını mı dost edineceğim! De ki: Bana Müslüman olanların öncüsü olmam emredildi ve sakın müşriklerden olma! (denildi).”²²⁰

Ayette, fıtratın gerektirdiği gibi yaşamamanın ve buna uygun bir ahlâka sahip olmaya çalışmanın önemi vurgulanırken Allah'ın dost edilmesine vurgu yapılmış, insanı iyiliklere güzelliklere uygun bir şekilde yaratan Allah'ın bu nimetinin bilinmesinin, O'nun emir ve yasakları doğrultusunda hareket edilmesinin insanın mutluluğu üzerindeki olumlu etkisine işaret edilmiştir. Eğer O, kullarını sevmemiş ve onların iyiliğini istememiş olsaydı onları kötülüğe meyilli bir fıtratta yaratabilir, bu da toplumsal bir varlık olan ve tek başına kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan insanın hayatını çok zorlaştırabilirdi. Ayetin devamında herkesin ilk görevinin, kendisini fıtratına uygun bir hale getirmek ve Allah'ın isteklerine teslim olmak olduğu vurgulanmıştır.²²¹

Allah'ın geçmiş ve geleceği bildiği, aynı zamanda insanın dostu olduğu ve O'nun emir ve yasaklarının yaşantımıza bir düzen kattığı düşünüldüğünde İslami ahlâkın önemi anlaşılacak ve insan ilk başta anlamasa da yanlış bulsa da bu ahlâka sarılacak, bu da insanı iyi bir insan yapacaktır. Böyle davranan insan, kendisi mutluluğa eriştiği gibi başkasına da örnek olmaya başlayacak, kavli ve hali ile yol gösterici olacaktır. Nitekim Hz. Peygamber, fıtrata uygun bir ahlâk sergilediği, kavliyle ve

²¹⁹ Hökelekli, “Fıtrat”, 13/47.

²²⁰ el-En‘âm 6/14.

²²¹ Karakuş, “Kur‘ân‘da Ahlâk Olgusu ve İnşa Örnekleri”, 64-67.

haliyle örnek olduğu için insanlar fıtrata uygun bir ahlâka sahip olmanın olumlu etkisini görerek onun etrafında toplanmışlardı.²²²

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنَحَةٍ مَّثْنَى وَثُلْتَ وَرُبَاعٌ يَرْزُقُ فِي الْخَلْقِ مَا
 “Gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı
 elçiler yapan Allah’a hamdolsun. O, yaratmada dilediği artırmayı yapar. Şüphesiz
 Allah, her şeye gücü yetendir.”²²³

Ayette fıtrata ve buna uygun bir yaşam tarzının seçilmesinin önemine işaret edilirken Allah’ın, böyle seçimde bulunanları yalnız bırakmayacağı ve onların destekleyicisi olarak onların mutluklarını arttıracığı belirtilmiştir. Nitekim insan bir yola girdiğinde ve bu yolda sebat ettiğinde farkına vararak veya varmayarak bu yolun insanı olur ve bu yolun olumlu olumsuz etkileri üzerinde görülür. Hz. Peygamber de çeşitli hadislerinde bunu vurgulamış, önemli olan fıtrata uygun bir yola girmenin ve bunda sebat etmenin önemine işaret etmiştir.²²⁴

قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ
 “De ki: Ey gökleri ve yeri yaratan, gizliyi de aşikârı da bilen Allah’ım! Kullarının arasında ayrılığa düştükleri şeyin hükmünü ancak sen vereceksin.”²²⁵

Ayette, insanın kendisini test etmesi gerektiğine işaret edilmekte, Allah’ın kitabına, elçisinin sünnetine göre bu testi yapmanın önemi vurgulanmaktadır. Zira insanı insandan daha fazla seven Allah’ın bu konuda söyledikleri çok önemlidir. İnsan, kendisini Allah’ın emir ve yasaklarına göre test edebilir ve kendi geleceğini ortaya koyabilir. Tabii ki onu ve onun kitabını anlamak için onun elçisinin sünnetine bakmalı ve doğru anlamı oradan tespit etmeye çalışmalıdır.²²⁶

²²² Mustafa Acar, *Allah’a İmanın Ahlâki Boyutu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 134-137.

²²³ Fâtır 35/1.

²²⁴ Düzgün, “İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü üzerine”, 323-327.

²²⁵ ez-Zümer 39/46.

²²⁶ Esat Özcan, *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdi Örneği)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2019), 156-157; Esat Özcan, “Molla Bedreddin Sancar ve Sünnetle Tefsir Anlayışı (Bakara Suresi Bağlamında)”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 232-233.

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ “Ben hanif olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”²²⁷

Ayet, Hz. İbrahim’i (a.s.) hanif olarak tanımlar. Hanif, İslam öncesi dönemde de bilinen bir kavramdır ve “Doğru yola, Allah’a samimi bir şekilde yönelen” anlamına gelir. Hz. İbrahim (a.s.), bu ifadeyle tevhit inancını ve sadece Allah’a ibadet etme kararını ifade etmektedir. Hz. İbrahim (a.s.), çevresindeki toplumun putperest inançlarına karşı gelmiş, bunun üzerine babası ve toplumu tarafından dışlanmış ve zulme uğramış bir peygamberdir. Ancak o, Allah’a samimiyetle yönelmiş ve tevhidi bir inançla yaşamıştır. Bu ayet, Hz. İbrahim’in (a.s.) tüm zorluklara rağmen tevhit inancını sürdürdüğünü ve müşriklerden olmadığını vurgular. Kısacası, fıtratına uygun bir yaşamı benimsediğini ve tüm insanlığa örneklik teşkil ettiğini gösterir.²²⁸

وَمَا خَلَقْتُ
الْإِنْسَ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ “Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk yapsınlar diye yarattım”²²⁹ ayetinin ifadesi ile insanın yaratılış amacı, Allah’a teslim olmak, O’na ibadet etmek ve O’nun emirlerine uygun bir şekilde yaşamaktır. İnsanlar Allah tarafından yaratılmış ve onlara akıl ve irade verilmiştir. Bu yetenekler, insanların doğru ile yanlış ayırt etmelerine, ahlâki bir yaşam sürmelerine ve Allah’a yönelmelerine imkân tanır. İnsan, bu özelliklerini kullanarak yaratıcısına inanmalı, boyun eğmeli ve O’nun gösterdiği yolda ilerlemelidir. İnsanın bu temel yaratılış amacına sadık kalarak hem kendi huzurunu hem de toplumun düzenini sağlaması beklenir. Bu da İslam’a göre hareket etmesine bağlıdır.²³⁰

İslam, Allah’ın insanlara gönderdiği son ve eksiksiz rehberliği içeren dindir. Nitekim aşağıdaki ayette buna işaret edilerek İslam’a uygun olmayan bir yaşamın Allah

²²⁷ el-En‘âm 6/79.

²²⁸ Süleyman Ateş, *Kur’an’da Peygamberler Tarihi* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2004), 91-93; Esat Özcan, “Hz. İbrâhim’in Tahkîkî İmana Ulaşma Çabaları ve Tebliğ Metodu”, *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*, ed. Atilla Yargıcı - Mahmut Öztürk (İstanbul: Nida Yayınları, 2019), 1/604-611.

²²⁹ ez-Zariyat 51/56.

²³⁰ Mustafa Özden, “İslam’da İnsan ve İnanç Hürriyeti”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 10-11.

katında bir değeri haiz olmadığı belirtilmektedir: *“إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ”* Allah katındaki tek din, İslam’dır.”²³¹

Allah’ın insanları doğru ve iyiye yönlendirmek istemesi, Kur’an’ın insanların hayatlarını düzgün bir şekilde yaşamalarına rehberlik ettiği anlamına gelir. Kur’an, kanuni prensipler, ibadet kuralları, toplumsal normlar ve diğer birçok konuda öğütler sunar. İslam’a göre bu kurallar, insanların dünya hayatlarını düzgün bir şekilde yaşamalarını ve ahirette de ödüller kazanmalarını sağlayacaktır. Ayetlerde, insanlara doğru ve adil bir yaşam sürmeleri, iyiliği tercih etmeleri, haksızlıklardan kaçınmaları, yardımlaşma ve adalet gibi değerlere önem vermeleri tavsiye edilmektedir. İslam, insanları hem Allah’a ibadet etmeye hem de insanlar arasında adil, sevgi dolu, yardımsever ve doğru bir şekilde davranmaya teşvik eder.²³²

İslam inancına göre hidayet ilk basamağı, Allah’ın insanlara verdiği fitri yetilerdir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi Allah, insanları akıl ve irade gibi temel yeteneklerle donatmıştır. Bu fitri melekeler, insanların doğru ile yanlış ayırmalarına, iyilik ve kötülükler arasında seçim yapabilmelerine, sorumluluklarını anlamalarına olanak sağlar. Kur’an’da, insanların bu yeteneklerine vurgu yapılması, doğru yolu bulma ve takip etme konusunda insanların sorumlu tutulduğunun göstergesidir. İnsanın; fitri yetilerini, aklını, vicdanını ve iradesini doğru bir şekilde kullanması, hidayete ulaşma yolunda önemli bir adımdır. Bu nedenle insanlar, Allah’ın kendilerine verdiği melekelerle güvenmeli, akıllarını ve vicdanlarını kullanarak doğruyu bulmaya çabalamalıdır. İslam’ın öğretilerine göre, insanlar bu fitri yetilerini doğru kullanarak Allah’a yaklaşabilir ve doğru yolu bulabilirler.²³³

Ahlâki değerler, bireyin davranışlarını, kararlarını ve ilişkilerini yönlendiren temel prensiplerdir. Bu değerler, genellikle duygular, düşünceler ve davranışlar aracılığıyla ifade edilir. Ahlâkın ilk boyutu, bireyin duygu ve düşüncelerinde kendini gösterir. Bireyin iç dünyası, ahlâki değerlerin kaynağıdır. İnsanın vicdanı, etik kurallara uygunluk veya uyumsuzluk konusunda bir rehber olarak hizmet eder. Duygusal zekâ, empati ve vicdan gibi unsurlar, bireyin ahlâki değerlerini anlama ve ifade etme

²³¹ Âl-i İmrân 3/19.

²³² Şahin, “Kur’an’ın, Ahlaki Yönlendirmelerde İnsan Fıtratını Gözetmesi”, 271.

²³³ Şevki Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an* (Ankara: İrşad Yayınevi, 1997), 111; Musa Bilgiz, “Vicdanın Sesi veya Hakikati İdrak Yeteneği: Fıtrat”, *Akademik Akıl* (Erişim 20 Ocak 2024).

yeteneğini ortaya çıkarır. Ayrıca, bireyin düşünceleri de ahlâki değerlerin yansımasıdır. Ahlâki düşünce, doğru ile yanlış değerlendirme, etik kurallara uygun davranma ve başkalarına karşı sorumluluk taşıma gibi konuları içerir. Düşünsel süreçler, bireyin ahlâki bilincini ve değerlerini şekillendirir. Bu şekilde, ahlâkın bireyin duygu ve düşünce dünyasındaki tezahürleri, onun hayatındaki birçok farklı alanı etkiler. Ahlâki değerlerin bilinçli bir şekilde anlaşılması ve uygulanması, bireyin kişisel gelişimi, ilişkileri ve toplumsal etkileşimleri üzerinde önemli bir rol oynar.²³⁴

Yaratılışa uygun davranış geliştirmek, bireyin içsel doğasına, karakterine ve potansiyeline uygun olan davranışları benimsemek demektir. Bu anlamda, ahlâkın yaratılışa uygun olması, bireyin içsel doğasını anlamasını, değerlerini güçlendirmesini ve bu değerlere uygun davranışlar sergilemesini açıklamaktadır. Ahlâk, bireyin kendisine, toplumuna ve evrene karşı sorumluluklarını yerine getirmesine yardımcı olmakta ve bireyin yaşamındaki çeşitli alanlarda olumlu bir etki yapmaktadır.²³⁵

قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَىٰ سَبِيلًا

“De ki: ‘Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar. Rabbiniz kimin doğru bir yol tuttuğunu çok iyi bilmektedir.’”²³⁶

Bu ayet, insanların eğilimleri, yetenekleri ve tabiatlarına uygun olarak farklı işlerde faaliyet gösterdiklerini ifade etmektedir. İslam’a göre, insanlar farklı yeteneklere, ilgi alanlarına ve doğuştan gelen eğilimlere sahiptirler. Bu farklılıklar, toplum içinde çeşitliliği ve iş birliğini sağlamak için bir hikmete işaret eder. Ayet, kişilerin kendi doğalarına uygun işlerde bulunmalarının önemini vurgular. Her bireyin sahip olduğu yetenekleri değerlendirmesi, ilgi duyduğu alanlara yönelmesi ve bu doğrultuda çaba harcaması teşvik edilmektedir. Ayet, insanların yaratılışındaki farklılıkları ve çeşitliliği vurgular. Allah insanları farklı mizaç, yetenek ve eğilimlerle yaratmıştır. Bu çeşitlilik, toplum içinde iş birliği, dayanışmayı ve fertlerin birbirlerini tamamlamayı sağlar. Bu ayet, insanların farklılıklarını kabul etmeyi, birbirlerine destek olmayı, iş birliği yapmayı, insanların kişisel mizaçlarına uygun olarak sorumluluklarını

²³⁴ Taslaman, *Fıtrat Delilleri*, 74.

²³⁵ Nurgül Bulut, *Allah İnancı-Ahlak ilişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 148.

²³⁶ el-İsrâ 17/84.

yerine getirmeyi teşvik eder. Aynı zamanda, herkesin Allah'ın takdiri ve rehberliği altında olduğunu vurgular.²³⁷

Kur'an'da genel olarak ahlâki değerler, doğru davranışlar üzerine bina edilerek açıklanmıştır. İnsanlar Allah'a ibadet etmekle yükümlüdür ve bu ibadet sadece ritüellerle sınırlı kalmaz, aynı zamanda ahlâki değerlere uygun davranışları içerir. Ayrıca, insanlar arasında eşitlik ve insan haklarına saygı gibi temel prensipler de vurgulanır. Öğretiler genellikle sadece bireyin Allah'a olan sorumluluklarını değil, aynı zamanda toplum içindeki ilişkileri, aile yaşantısını, ticaret ve adalet sistemi gibi çeşitli alanlarda ahlâki davranışları kapsar. Kur'an'daki bu ahlâki öğretiler, Müslümanları hem Allah'a yönelik sorumluluklarını yerine getirmeye hem de insanlar arası ilişkilerde adil, dürüst ve yardımsever olmaya teşvik eder.²³⁸

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

*“O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar.”*²³⁹

Hikmet; bilgelik, kavrayış ve doğruyu ayırt etme yeteneği anlamına gelir. Kur'an'da, hikmetin pek çok hayra vesile olacağı belirtilerek bu özelliğin önemi vurgulanmaktadır. Hikmet, sadece bilgi sahibi olmayı değil, aynı zamanda bu bilgiyi doğru bir şekilde kullanma ve yaşama yeteneğidir. Kişinin, bilgi ve deneyimlerini güzel bir şekilde kullanarak doğru kararlar alması ve hak ile hakikate uygun bir şekilde hareket etmesi hikmetin bir ifadesidir. Hikmet, sadece bireyin kendi hayatını değil, aynı zamanda toplum içinde etkileşimde bulunduğu diğer bireylerle ilişkilerini ve toplumsal sorumluluklarını da içerir. Hikmet, adaleti, dürüstlüğü, hoşgörüyü ve diğer ahlâki değerleri içeren geniş bir anlam alanını kapsar.²⁴⁰

²³⁷ Musa Bilgiz, “Kişiliğin Oluşumunda Fıtrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsra, 17/84 Ayeti Ekseninde)”, *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006), 134-138.

²³⁸ Nesibe Esen Ateş, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Ahlak Algıları Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2022), 241-242.

²³⁹ el-Bakara 2/269.

²⁴⁰ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/509.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ
الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

“İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah’tan başka bazı varlıkları Allah’a denk tanrılar sayar da bunları Allah’ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah’ı severler. Keşke zalimler (müşrikler) azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi şimdi de bütün kuvvetin Allah’a ait olduğunu ve Allah’ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!”²⁴¹

Sevgi, birçok insanın manevi deneyimlerinde ve ahlâkında önemli rol oynayan temel bir duygudur. Bunun için birçok din ve spiritüel öğreti, sevgiyi merkezine alır ve insanların yaratıcıya, birbirlerine ve evrene duydukları sevgiyi vurgular. Birçok dinin etik öğretilerinde, insanların, komşularına, diğer insanlara ve hatta düşmanlarına sevgi göstermesi gerektiği belirtilir. Bu sevgi; hoşgörü, yardımseverlik ve diğerlerine saygı gösterme biçimleriyle ifade edilebilir. Fıtratın temelinde, insanların bir yaratıcıya olan sevgi ve bağlılıkları bulunur. Bu sevgi; dua, ibadet ve adanmışlık şeklinde dini pratiklere yansiyabilir. Sevgi, birçok dinde iyilik yapma ve paylaşma eylemleriyle bağlantılıdır. Fıtrat bilincine sahip kimseler, sevgi dolu eylemler aracılığıyla toplumlarına ve dünyaya olumlu bir etki bırakmaya teşvik edilirler.²⁴²

Yukarıda metin ve mealini verdiğimiz ayet, Allah’a şirk koşanlar ile ona iman edenlerin sevgisi arasındaki farka dikkat çeker. İman edenler, Allah’a çok sevgi ve bağlılık duyan kimselerdir. Müşrikler ise, Allah’ın birliğine inanmak yerine O’na ortak koşarlar, hatta bu ortakları Allah’a denk tanrılar olarak görebilirler. Ayete göre eğer müşrikler, Allah’ın azabının nasıl olduğunu anlasalardı bu zulümlerinden/şirklerinden vazgeçerlerdi. Ayette, Allah’ın kudretine ve azabına aynı anda değinilerek bu gibi insanlar uyarılmakta, Allah’ın azabının şiddetli olduğu ve müşriklerin ancak tövbe ile bu azaptan kurtulabilecekleri vurgulanmaktadır. Ayette Allah inancının temelini sevgi olduğunun ve bu sevginin tümüyle Allah’a gösterilmesi gerektiğinin altı çizilir.²⁴³

Fıtrat ve sevgi bir araya geldiğinde, inanan kişide bağlılık duygusu gelişir. Bu bağlılık; Allah’ın emirlerini, dini öğretileri ve toplumsal değerleri güçlü bir şekilde

²⁴¹ el-Bakara 2/165.

²⁴² Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 112-113.

²⁴³ Fatma Soyal, “Varlığı Ayakta Tutan Sevgi”, *Kur’ani Hayat Dergisi* 8/41 (2015), 97.

benimseme şeklinde tezahür eder. Fıtratın sevgi ile birleştiği durumlarda inanan kişi, sevgisi nedeniyle Allah'ın buyruklarına daha fazla itaat etme eğiliminde olur. İtaat ise dini öğretilere uygun davranışları içerir. Fıtrat ve sevgi, bir bireyin moral ve ahlâki değerlerini güçlendirir, başkalarına karşı anlayışlı olma, yardıma koşma ve merhamet gösterme eğilimlerini destekler. Fıtrat ve sevginin birleşimi, dini ritüellere ve ibadetlere daha fazla katılımı teşvik eder. Bu durum; dua, ibadet, sadaka verme gibi dini pratiklerde daha büyük ahlâki duyguları içerir. Fıtrat ve sevgi, toplumsal sorumlulukları artırır. İnananlar, sevgi ve ahlâki duyguları nedeniyle toplumlarına daha fazla katkıda bulunma arzusu taşırlar.²⁴⁴

Fıtrat gereği Allah'ı sevmek önemli bir değerdir. Allah'a olan bu sevgi, bir bireyin ibadetlerinde, dua ritüellerinde, ahlâki eylemlerinde ve diğer dini pratiklerinde ortaya çıkmaktadır. Allah'a iman, birçok inanan için hayatın anlamını belirleyen temel bir unsur olmakta, yaşamın hedeflerini, değerini ve sorumlulukları belirlemektedir. Allah'a olan sevgi, bireye anlam ve güven duygusunu kazandırmaktadır.²⁴⁵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى
الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

*“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.”*²⁴⁶

Bu ayet, iman edenler arasında birliği ve dayanışmayı vurgulamakta ve aynı zamanda Allah'ın, kendilerine sadık kalanları sevdiğini belirtmektedir. Ayette Allah'ın kimseye muhtaç olmadığı, istediği takdirde kendisini seven ve ona sadık kalan bir topluluk yaratabileceği belirtilerek Allah'ın, böyle davrananları seveceğine işaret edilmektedir. Bu da iman edenlerin, Allah'ın hoşnutluğunu aramak ve bu yolda çaba göstermek için gayret etmeleri gerektiğini göstermektedir.²⁴⁷

²⁴⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 166-167.

²⁴⁵ Bulut, *Allah İnancı-Ahlak ilişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme*, 277-279.

²⁴⁶ el-Mâide 5/54.

²⁴⁷ Abdullah Özcan, “Kur'an'ı Kerim'de Allah'ın Sevdği İnsan Tipleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat*

Allah'ın lütfu geniştir ve O, her şeyi bilir. Allah'ın bütün mahlûkata merhametle yaklaşması ve kendisine inananlara sevgiyle muamele etmesi, İslam'ın temel öğretilerinden birini oluşturur. Allah'ın rahmeti ve sevgisi evrensel bir kapsama sahiptir, ancak bu rahmet ve sevgi, bireylerin inançları ve eylemleri doğrultusunda artar veya azalır. Başka bir ifade ile Allah'ın merhameti ve sevgisi, bireylerin inanç ve amelleriyle karşılıklı bir ilişki içindedir. Nitekim İslam'ın ahlâki öğretilerine göre, insanlar Allah'a olan sevgi ve bağlılıklarını gösterdikçe, Allah da bu sevgiye karşılık verir ve inananları sevgisi ve rahmetiyle kuşatır.²⁴⁸

Fıtratın ahlâki yönde olumlu bir şekilde gelişmesi için sevgi kadar korku duygusu da önemlidir. Korku sadece negatif bir duygu değildir; aynı zamanda insanları bilinçli bir şekilde harekete geçirebilir ve manevi arayışlarını derinleştirebilir. Fıtrat, bu korkuların üzerine inşa edilebilir ve insanlar, korkularıyla yüzleşerek ve bu korkuları aşarak daha sağlam bir ahlâk temeli oluşturabilirler. Çünkü korku; insanları belirsizlik, ölüm, ahiret gibi konular üzerinde düşünmeye yönlendirmekte, insanları hayatın anlamı ve varoluşsal sorular üzerinde düşünmeye iterek manevi bir arayışa sevk etmektedir.²⁴⁹

İnsanların korkuları ve bu korkularla başa çıkma arayışları, Allah'a olan bağlılıklarını etkilemekte ve bu durum ahlâki artırıcı bir etki yapabilmektedir. İnsanların korkularının Allah'a yönelik bir bağlılığa ve güvene dönüşmesi, fıtratlarını şekillendirmekte ve bunu eyleme dönüştürmelerini sağlamaktadır. Korkular, aynı zamanda insanlarda ölüm ve ahiret bilincini artırır. İnsanlar, bu korkular karşısında ahiret hayatına hazırlıklı olma arayışına girerler. Ahiret bilincine sahip bir kişi, Allah'a olan sorumluluklarını daha fazla hissetmeye ve bu sorumluluklarını yerine getirmeye çabalar.²⁵⁰

İnsanlar, korkularını aşma çabalarıyla daha derin bir manevi anlayışa ulaşabilir ve bu süreçte ahlâkları güçlenebilir. Ancak, bu süreçler her birey için farklıdır. İnsanların korkularıyla başa çıkma şekilleri; kültürlerine, yaşam deneyimlerine ve kişisel inançlarına göre değişiklik gösterir. Bu nedenle, korkuların ahlâki etkileme biçimi kişisel ve karmaşık bir durumdur. Fıtrat bilinci; insanın kendi acizlikleri,

Fakültesi Dergisi 4/2 (2017), 179-181.

²⁴⁸ Bulut, *Allah İnancı-Ahlak ilişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme*, 301-303.

²⁴⁹ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 120-121.

²⁵⁰ Bulut, *Allah İnancı-Ahlak ilişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme*, 304-308.

zayıflıkları ve sınırlılıkları karşısında duyduğu korkuları giderebilecek olanın yalnızca Allah olduğunu öğretir. İnsanın, acizlikleri ve kusurları karşısında duyduğu korku, ahlâk bilincini arttırır.²⁵¹

2.1.1. Kur'an'a Göre Fıtratı Olumlu Etkileyen Eğilimler

Kur'an-ı Kerim, insanların olumsuz eğilimlerini tedavi edecek ve onların fıtrata uygun ahlâklı birey olma yönünde hareket etmelerini sağlayacak birçok tavsiye ve öğüt içermektedir. Bu tavsiyeler, insanın manevi gelişimine katkıda bulunmak, ahlâki değerleri güçlendirmek ve Allah'a yakınlaşmak amacıyla sunulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de belirtilen tavsiyelerden bir kısmını şöyle sıralayabiliriz.

2.1.1.1. Tevhid

“Tevhid” kavramı, “vhd” kökünden türetilmiştir ve “tek ve bir olmak” anlamına gelir. Tevhid, temelde Allah'ın birliğini ifade eder. İslam inancına göre, Allah tek ve biriciktir; O'nun benzeri ve ortağı yoktur. Tevhid, sadece Allah'ın ilah olarak kabul edilmesi ve O'na sınırsız itaat edilmesi anlamına gelir. Tevhid, Allah'ın birliğine, kudretine, ilim ve hikmetine olan imanı içerir. Bu inanç temel olarak “La ilahe illallah” kelimesiyle ifade edilir ki bu da “Allah'tan başka ilah yoktur” anlamına gelir. Bu ifade, tevhid inancının özünü oluşturur. Kur'an, Allah'a olan inancın temel olduğunu vurgular. Allah'a yönelmek, insanın içsel huzuru bulmasına yardımcı olur. Bunun için şirkten (Allah'a ortak koşmaktan) kaçınılmalı ve tevhid inancına sadık kalınmalıdır.²⁵²

Kur'an-ı Kerim'de üzerinde en fazla durulan konu, tevhid inancıdır. Biz burada sadece konuyu çok iyi özetleyen ve İhlas olarak isimlendirilen şu sureyi vermekle yeteceğiz: *قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ.* “De ki: ‘O, Allah’tır, tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur.”²⁵³

Bu ayetler, Allah'ın birliğini, eşsizliğini ve samed (her şeyin O'na muhtaç olduğu, O'nun ise hiçbir şeye muhtaç olmadığı) sıfatını vurgulamaktadır. Allah'ın eşsiz olduğu, O'ndan başka her şeyin yaratılan olması nedeniyle hiçbir varlığın O'na denk

²⁵¹ Taslaman, *Fıtrat Delilleri*, 53.

²⁵² Mevlüt Özler, “Tevhid”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

²⁵³ İhlâs 112/1-4.

olamayacağı belirtilmektedir. Ayetler aynı zamanda, Allah'ın çocuk sahibi ve başlangıcı olmadığını belirtir. Bu da Allah'ın ezeli ve ebedî olduğunu, yaratmadan önce ve sonra var olduğunu ifade eder. Allah'ın eşi, benzeri veya dengi bulunmamaktadır. İhlas Suresi, Allah'ın birliğini anlatan kısa ama öz bir sure olarak bilinir. Bu ayetler, tevhid (Allah'ın birliği) konseptini vurgular ve Müslümanların Allah'a olan imanlarının temelini oluşturur.²⁵⁴

2.1.1.2. Tefekkür

Tefekkür kelimesi düşünme, düşünceye dalma anlamına gelir. Başka bir ifade ile derinlemesine düşünme veya bir konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alma anlamındadır. Arapça'da düşünmeyi ifade eden “nazar”, “tedebbür”, “i'tibâr” ve “ta'akkul” gibi farklı kelimeler bulunmaktadır. “Nazar” kelimesi, genellikle düşünce, fikir veya görüş anlamında kullanılır. Bir konuyu anlama ve değerlendirme sürecini ifade eder. Tedebbür kelimesi, bir şeyin üzerinde düşünme, derinlemesine düşünme, anlamaya çalışma manasına gelir. İ'tibâr kelimesi, bir şeyi değerlendirme, önemseme, dikkate alma anlamına gelir. Aynı zamanda bir konuyu ciddiyetle düşünme ve değerlendirme sürecini ifade eder. Ta'akkul kelimesi ise düşünme veya akıl yürütme anlamına gelir. Mantıklı bir şekilde düşünme ve bir konuyu değerlendirme sürecini ifade eder. Bu kelimeler genellikle düşünme eylemini ifade ederken, her biri biraz farklı bir vurgu taşır.²⁵⁵ Tefekkürün konu edildiği bir ayette:

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا
سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

“Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler:) ‘Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!’”²⁵⁶ buyrulur.

Bu ayet, müminlerin Allah'ı sürekli anma ve O'nun yaratılışındaki hikmetini düşünme halini ifade eder. Ayetin devamında, müminlerin Allah'a yönelik ibadet ve şükürleri ifade edilir. Buna göre onlar, Allah'ı tenzih ve takdis ederler. Yaratılışın

²⁵⁴ Şükrü Aydın, “Kur'an Ayetleri Arasındaki Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Suresi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 598-604.

²⁵⁵ İlhan Kutluer, “Tefekkür (Düşünme)”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/53.

²⁵⁶ Âl-i İmrân 3/191.

boşuna olmadığını, her şeyin bir hikmet amacıyla yaratıldığını bilirler ve cehennem azabından korunma talebinde bulunurlar. Bu dua, Allah’a yönelik bir teslimiyet ve kulluk ifadesidir. Müminler, bu dua ile Rablerinden koruma ve bağışlanma dilerler, bilerek veya bilmeyerek işledikleri hatalar için Allah’a yönelir ve merhametini umarlar.²⁵⁷

İslam düşünce geleneğinde insan, “düşünen canlı” olarak tanımlanır. Akıl; insanın düşünme, anlama, değerlendirme ve doğru kararlar alma yeteneğini ifade eder. İnsana verilen ve özel bir lütuf olan akıl, insanı diğer yaratıklardan ayıran bir niteliktir. Bu özel yetenek, insanın Allah’ın iradesini anlaması, doğru ve adil bir şekilde hareket etmesi, doğruyu yanlıştan ayırması ve yaratılış amacını anlaması gibi konularda önemli bir rol oynar. İslam düşünce geleneğinde, akıl ile vahiy arasında bir uyum ve denge olması gerektiği vurgulanır. Akıl, vahiyle uyumlu bir şekilde kullanıldığında, insanı hikmetli ve adil bir yaşam sürmeye, olup bitenleri düşünmeye ve ibret almaya davet eder. Bu da insanın kendisini ve çevresini daha iyi anlamasına ve Allah’ın yaratmadaki hikmetini görmesine yardımcı olur.²⁵⁸

2.1.1.3. Zikir (Allah’ı Anma)

Zikir kelimesi, lügatte “bir şeyi hatırlamak, dile getirmek, korumak, muhafaza etmek” anlamına gelir. Bu anlamıyla “hıfz”a benzetilmektedir.²⁵⁹ Bu iki kelime arasındaki fark, “hıfz” bilginin elde edilmesini, “zikir” ise elde edilen bilginin hatırlanmasını ifade etmektedir “Zikir”, İslam geleneğinde genellikle Allah’ı anmak, O’nu hatırlamak, O’na yaklaşmak amacıyla yapılan ibadetler ve dualar anlamında kullanılır. Müslümanlar, namaz, tesbihat, Kur’an tilaveti gibi eylemlerle Allah’ı zikrederler. Zikir, bu bağlamda Allah’a yönelik bir anma ve hatırlama pratiği olarak önem taşır.²⁶⁰ Dini literatürde ise “Allah’ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş” anlamında kullanılır. Zikir, insanın kalbini Allah’a açmasına ve O’na olan bağlılığını güçlendirmesine yardımcı olur. Zikir, Allah’ı ve O’nun isimlerini anma, O’na dua etme

²⁵⁷ Seyyid Kutub, *Fi Zılâli-l-Kur’ân / Kur’ân’ın Gölgesinde*, 2/326-327.

²⁵⁸ Kutluer, “Tefekkür (Düşünme)”, 10/55.

²⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “zkr” 4/308.

²⁶⁰ Sevgi, *Kur’ân’da Rubûbiyet*, 230-231.

ve yönelme anlamına gelir. Zikir, ibadetin önemli bir parçasıdır ve Müslümanlar, günlük yaşamlarında, dua ve ibadetlerinde sürekli olarak Allah'ı anmayı amaçlarlar.²⁶¹

Kur'an, sürekli olarak Allah'ı anmanın ve O'nu teşekkür etmenin önemini vurgular. Bir ayette: *فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونَ* “Beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, bana nankörlük etmeyin!”²⁶² buyrulur.

Bu ayet, Allah'ın insanlardan O'nu anmalarını, O'na şükretmelerini ve nankörlük etmemelerini istediğini belirtir. Allah, kulunun onu hatırlamasını ve O'na şükretmesini ister. Zira O'nu anan, O'na şükreden bir kul, Allah'ın rahmet ve lütfundan daha fazla pay alır. Bu ayet, insanları Allah'ın nimetlerini hatırlamaya, O'na teşekkür etmeye ve nankörlükten kaçınmaya davet eder. Allah, kullarına nimetler verir ve bu nimetlere şükretmelerini ister. İnsanlar Allah'ı anarak, O'na şükrederek ve O'na yönelerek dünya ve ahiret saadetine ulaşabilirler. Allah'ın hatırlanması ve O'na şükredilmesi, kulun Allah'a olan bağlılığını artırır ve Allah'ın rahmetini celbeder.²⁶³

Başka ayetlerde de Allah'ı anmanın ve O'na şükretmenin önemine vurgu yapılır. Zira zikir, bir Müslümanın Allah'a yönelik bilincini artırarak, manevi hayatını güçlendirmesine ve gafletten kurtulmasına yardımcı olur.²⁶⁴

2.1.1.4. Namaz

Farsça asıllı bir kelime olan namaz, tâzim için eğilmek, kulluk ve ibadet anlamlarına gelir. Namaz, Arapçada “salât” kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu kelime, İslam dininde belirli bir düzen içinde gerçekleştirilen, tekbirle başlayıp selamla sona eren, belli hareketler ve sözler içeren bedeni bir ibadeti ifade eder. Allah'a yönelmek, Onunla içsel bir bağ kurmak ve dünyevi sıkıntılardan arınmak için namaz kılınması önerilir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette namaz emredilmekte, aynı zamanda namazın önemi, fazileti ve namaz kılanlara yönelik övgüler, bu ibadeti ciddiye almamanın ve namazdan uzaklaşmanın olumsuz sonuçları da vurgulanmaktadır.²⁶⁵

²⁶¹ Reşat Öngören, “Zikir”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/409.

²⁶² el-Bakara 2/152.

²⁶³ Soner Gündüzöz vd., *Kur'an'dan Öğütler I* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 21.

²⁶⁴ el-Bakara 2/139; el-Hac 22/35; en-Nûr 24/36; el-Ankebût 29/45; el-Ahzâb 33/41.

²⁶⁵ Mehmet Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/351.

“Namaz, yapılması emredilen Kur’an tilaveti, tesbihat, dua, zikir gibi birçok ibadeti içine alan; ‘hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyan’²⁶⁶ ve Allah’ı yüceltmenin en güzel ifadesi olan ibadettir.” Namaz, Müslümanların Allah’a yönelip O’na ibadet etmelerinin en temel pratiklerinden biridir. Namaz, sadece bedeni bir ibadet değil, aynı zamanda kalbi ve zihni bir ibadettir. İslam inancına göre, namaz, Allah’ın emirlerine boyun eğmenin, tevhid inancını ifade etmenin ve kişisel bir bağlılık göstermenin bir yolu olarak kabul edilir. Namaz, Müslümanları kötülükten ve ahlâki çürümelerden uzak tutan bir disiplin sağlayarak toplumun ahlâki bir temel üzerine inşa edilmesine katkıda bulunur. Namaz, Müslümanların Rableriyle düzenli bir iletişim kurmalarını ve Allah’a itaat etmelerini sağlayan kutsal bir ibadettir. Kısaca namaz, Müslümanlar için ibadetin merkezi bir unsuru olup, Allah’a yönelme, tevhit inancını yaşama ve ahlâki değerleri koruma amacını taşır.²⁶⁷

Bazı ayetlerde, namazın imanı güçlendirdiği ve hayatı düzene koyduğu vurgulanır.²⁶⁸ Aynı zamanda, namazın ciddiye alınması ve düzenli olarak yerine getirilmesi gerektiği belirtilirken, namazı ihmal edenlerin Allah’ın rahmetinden mahrum kalabileceği ifade edilir.²⁶⁹ Bir ayette:

فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْفُوتًا

“Namazı bitirince de ayakta iken, otururken ve yatarken Allah’ı anın. Güvenlik içinde olduğunuzda namazı gerektiği gibi kılın. Şüphe yok ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir.”²⁷⁰ buyrulur.

Bu ayet, namazın Müslümanlar için bir ibadet ve sorumluluk olduğunu vurgular. Ayet, Allah’ın sadece belirli zamanlarda, namaz vakitlerinde değil, günün farklı anlarında da hatırlanması gerektiğini ifade eder. Namaz, Müslümanlar için sadece bir ibadet değil, aynı zamanda sürekli bir hatırlatma ve Allah’a yönelik bir bağlılık ifadesidir. Ayet, güvenlik içinde olduklarında namazı gerektiği gibi kılmaları konusunda

²⁶⁶ el-Ankebût 29/45.

²⁶⁷ Sevgi, *Kur’an’da Rubûbiyet*, 249.

²⁶⁸ el-Bakara 2/3, 43, 45, 83, 110, 125, 153, 177, 238-239; Ayrıca bk. en-Nisâ 45, 101, 102, 103, 142, 162; el-Mâide 5/55; İbrâhîm 14/40.

²⁶⁹ Şükrü Aydın, “Kur’an Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 190-193.

²⁷⁰ en-Nisâ 4/103.

Müslümanlara öğüt verir. Namazın vakitleri belirlenmiş bir ödev olduğu ve Müslümanların bu ödevin zamanlarını takip etmekle yükümlü oldukları belirtilir.²⁷¹

2.1.1.5. İyilik

Kur'an, iyilik yapmayı ve yardımlaşmayı öğütler. İyilik, İslam kültüründe önemli bir yere sahiptir, zira İslam öğretisinde iyilik, yardımseverlik, cömertlik gibi değerler vurgulanmaktadır.²⁷² Ayetlerde, iyilik, yardımseverlik ve cömertlik gibi olumlu davranışların üzerinde durulur ve bunlar tavsiye edilir. İslam'a göre iyilikte bulunmak, Müslüman karakterinin önemli bir parçasıdır.²⁷³

Kur'an-ı Kerim'de iyilik yapmanın önemi bağlamında iyilikte bulunanların mükafatlarının çok büyük olacağına vurgu yapılır. Konuya dair bir ayette:

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

*“Kim bir iyilikle gelirse ona bundan daha hayırlı karşılık vardır; kim de bir kötülükle gelirse o kötülükleri işleyenler yalnızca yaptıklarının karşılığını görürler.”*²⁷⁴ buyrulur.

Bu ayet, insanların eylemlerine bağlı olarak karşılaşacakları sonuçları belirtir. İyilik yapan kişi, yaptığı iyiliklerin daha hayırlı bir karşılığını alacaktır. Allah, iyilik yapanları ödüllendirecek, onlara daha hayırlı bir mükâfât verecektir. Öte yandan, kötülük yapan kişi de sadece yaptıklarının karşılığını görecektir. Allah, adil bir şekilde herkesin eylemlerine karşılık verecektir. İnsanların eylemleri, dünya ve ahiret hayatlarını etkiler, bu nedenle insanlar iyilikle dolu bir hayat sürmeye çağırılır. Bu ayet, insanlara doğru yolda yürümeyi, iyi davranışlarda bulunmayı ve kötülükten kaçınmayı teşvik eder.²⁷⁵

2.1.1.6. Şükür

Şükür, nimetlere karşı minnettarlık duygusunu ifade eder. Şükür, sadece dil ile ifade edilen bir teşekkür değildir, aynı zamanda kalp, beden ve diğer uzuvlarla yapılan bir ibadettir. Şükretmek, kişinin Allah'ın verdiği nimetleri değerlendirmesi, O'nun

²⁷¹ Aydın, “Kur’ân Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri”, 193-198.

²⁷² Mustafa Çağrı, “Hayır”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/43.

²⁷³ el-Bakara 2/112; Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/198; en-Nisâ 4/114.

²⁷⁴ el-Kasas 28/84.

²⁷⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 248-249.

hoşnutluğunu kazanması ve yaşamındaki güzellikleri takdir etmesidir. Şükür, bir Müslümanın Allah’a olan bağlılığını, minnettarlığını ve kulluk bilincini gösteren önemli bir davranış biçimidir.²⁷⁶

Kur’an-ı Kerim’de şükür üzerinde çok durulmakta ve bunun Allah’ın nimetlerine vesile olduğu, nankörlüğün ise azaba neden olacağı belirtilmektedir. Konuyla ilgili bir ayette: *“وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ”* *Hani rabbiniz, ‘Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir!’ diye bildirmişti.”*²⁷⁷ buyurulmaktadır.

Bu ayet, Allah’ın şükredenleri daha fazla ödüllendireceğini, nankörlük edenleri ise şiddetli bir azapla cezalandıracağını bildirir. Allah, insanlardan onlara verdiği nimetleri takdir etmelerini, şükretmelerini ve bu nimetlerin kadrini bilmelerini istemektedir. Şükür, Allah’ın verdiği nimetlere karşı bilinçli bir şekilde minnettarlık duymak ve bu nimetleri kullanırken Allah’ın rızasını gözetmektir. Bu ayet, Allah’ın insanlara bir uyarısıdır ve nimetleri iyi değerlendirmenin, şükretmenin ve O’na itaatin hayati önemine vurgu yapar. Buna göre Allah’a şükredenler, bu dünya ve ahiret saadetini elde ederken, nankörlük edenler ise Allah’ın azabıyla karşılaşır.

Şükretmek, Allah’ın ihsanlarına minnettarlık ve teşekkür etme anlamına gelir. Şükretmek aynı zamanda bir ibadet olduğu için Müslümanlar günlük hayatlarında pek çok şekilde bunu gerçekleştirmeye çalışırlar. Birçok ayette, Allah’ın nimetleri karşısında şükretmenin önemi vurgulanır ve Allah’ın şükredenlere daha fazla lütuf ve mükâfat vereceği belirtilir.²⁷⁸

2.1.1.7. Tövbe ve İstiğfar

“Tevbe” kelimesi, geri dönmek anlamına gelir. Tevbe, kulun günahlarından pişmanlık duyarak, Allah’a dönüp bağışlanma dilemesi ve bir daha aynı hatayı yapmamaya karar vermesidir. Tevbe, Allah’a olan bağlılığı ve samimiyeti gösteren önemli bir ibadet ve davranış biçimidir.²⁷⁹

²⁷⁶ Sevgi, *Kur’ân’da Rubûbiyet*, 124.

²⁷⁷ İbrâhîm 14/7.

²⁷⁸ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/260.

²⁷⁹ Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

Tevbe, Allah'ın rahmetine sığınıp O'ndan bağışlanma talep etmekle başlar. Bu süreçte içtenlik, samimiyet, pişmanlık ve kararlılık önemlidir. Tevbe, sadece sözle değil, aynı zamanda davranışlarla da desteklenmelidir. Günahın terk etmek ve bir daha aynı hatayı yapmamaya karar vermek, tövbenin en önemli unsurlarındandır. Tevbe, insanın içsel bir dönüşüm geçirerek ve Allah'ın rahmetine sığınarak günahlardan arınma fırsatını sunar.²⁸⁰

İstiğfar, mağfiret/af dileme manasına gelir. Mağfiret/affetme, başkasının kusurunu görmeme ve bağışlama anlamında insanlar için kullanıldığı gibi, Allah'ın bağışlayıcılığını, affediciliğini ifade etmek için de kullanılır. Af dileme anlamına gelen istiğfar ise Allah'ın mağfiretine nail olmak ve günahlardan arınmak için önemli bir adımdır.²⁸¹

Kur'an, insanların hatalarını fark edip tövbe etmelerini öğütler. Konuyla ilgili bir ayette insanlar tevbe ve istiğfar etmeye şöyle davet edilirler:

وَأَن اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ ۖ وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ

*“Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O'na tövbe edin. Allah da sizi belirlenmiş bir süreye kadar dünya nimetlerinden güzelce yararlandırınsın, fazlasını yapan herkese de iyiliğinin karşılığını versin. Eğer yüz çevirirseniz, ben sizin başınıza gelecek o dehşetli günün azabından korkarım.”*²⁸²

Bu ayet, peygamberlerden biri olan Hz. Hûd'un (a.s.) kavmine olan tebliğini anlatır. Hz. Hûd (a.s.), kavmine Allah'a yönelmelerini, mağfiret dilemelerini ve tövbe etmelerini öğütler. Allah'a yönelenlerin, O'ndan mağfiret ve iyilik bekleyebilecekleri, aynı zamanda dünya nimetlerinden faydalanmalarının mümkün olduğunu belirtilir. Hz. Hûd (a.s.), kavminin Allah'a yönelmemeleri ve günah işlemeye devam etmeleri durumunda başlarına gelecek dehşetli günün azabından korktuğunu ifade eder. Hz. Hûd (a.s.), kavmini uyarmakta ve onların Allah'ın rahmetinden uzak kalmamaları için çaba göstermektedir. Bu ayet, tövbe, mağfiret ve Allah'a yönelmenin önemini vurgular. Buna göre insanlar günah işlediklerinde tövbe edip Allah'tan mağfiret dilemelidirler. Zira

²⁸⁰ İsfahâni, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, “tvb”, 2/78; Sevgi, *Kur'an'da Rubûbiyet*, 223.

²⁸¹ Adil Bebek, “Mağfiret”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/313.

²⁸² Hûd 11/3.

Allah’a yönelme ve O’na itaat etme, insanların dünya ve ahiret saadetine ulaşmalarının temelidir.²⁸³

Ayetlerde, affetmenin Allah’ın kullarına olan rahmetinin bir ifadesi olduğu, insanların da birbirlerini affetmeleri gerektiği vurgulanır. Aynı zamanda Allah’ın, O’na yönelen, sığınan ve günahlarından dönenlerin tövbelerini kabul edip bağışlayacağı belirtilir.²⁸⁴

Kur’an, bireyin içsel bir dönüşüm geçirmesini, daha sağlıklı bir karakter geliştirmesini ve Allah’a daha yakın bir ilişki kurmasını hedefler. Nasıl ki bitkinin toprak içinde büyümesi için toprak hazırlanıp, düzenleniyorsa, aynı şekilde, insanın içsel doğası, fitri hali üzerinde çalışılmalı, gelişmesine uygun bir ortam sağlanmalıdır. Bu da insanın fitri halini korumaması durumunda yapay bir tabiat kazanabileceğine işaret eder. Aynı zamanda, içsel doğanın, olumsuz etkiler veya kötü alışkanlıklar sonucunda değişmesi ve insanın doğal özüne aykırı bir duruma gelmesi anlamına gelir. İnsan, içsel doğasını korumaya, zararlı etkilerin bu doğayı bozmasına fırsat vermemeye odaklanmalıdır. Bu da bilinçli bir çaba gerektirir ve bireyin kendi doğasını tanımasıyla başlar. Böylelikle, insanın doğal yapısını koruma, olumsuz etkilerden uzak durma ve sağlıklı alışkanlıklar geliştirme konusunda bir alışkanlık geliştirmiş olur.²⁸⁵

2.2. FITRATA UYGUN OLMAYAN AHLÂKTAN SAKINILMASI

Fıtrat, her ne kadar insanı olumlu yönde etkiliyor olsa da bu olumlu özelliğin körelmesine, işlevsiz olmasına neden olacak çevresel şartlar da söz konudur. Bunun için fıtrata uygun bir ahlâkın oluşması için bu çevresel şartları düzeltmek veya devre dışı bırakmak da gereklidir. Zira çevresel şartlar, bireyin karakter gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. İnsanlar, çocukluklarından itibaren çevrelerinden etkilenirler ve bu etkileşimler, kişisel değerleri, inançları ve ahlâki tutumları şekillendirir. Ancak unutulmamalıdır ki çevresel etkenlerin yanı sıra bireyin kendi seçimleri ve çabaları da

²⁸³ Mahmut Toptaş, *Kur’an’ı Kerim Şifa Tefsiri* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1996), 4/15-16.

²⁸⁴ el-Bakara 2/199; Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/135,159; en-Nisâ 4/64, 106, 110; el-Mâide 5/74; Fussilet 41/6.

²⁸⁵ Hayati Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2005), 34.

bu süreçte büyük bir rol oynar.²⁸⁶ Bu başlık altında buna işaret eden bazı ayetlere yer verilecek ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ “Böylece sen, bâtıl olan her şeyden arınmış olarak, yüzünü kararlı bir şekilde Allah’ın, insanları üzerinde yarattığı doğa/fitrat kanununa/dine çevir! Allah’ın, insanın doğasına yerleştirdiği fitrata uygun davran ki, Allah’ın yaratmasında bir değişim meydana gelmesin. Bu, gerçek dinin amacıdır; fakat insanların çoğu bilmez.”²⁸⁷

Ayet, “fitrat üzere” ifadesiyle, doğuştan getirilen doğal eğilime, Allah’a yönelmeye ve O’na inanmaya işaret eder. İslam, bu temel fitratı, Allah’a yönlendiren, O’na teslim olmayı içeren bir dünya görüşü olarak kabul eder, bunu değiştiren/bozan çevresel şartların izale edilmesini talep eder. Zira aksi takdirde fitrat, işlevsiz kalacak, insan kötü çevre şartlarının kalıbını alarak olumsuz yönde sürüklenmeye başlayacaktır.²⁸⁸

“Allah’ın yaratmasında bir değişim meydana gelmesin” ifadesi ile, Fıtratın, insanın doğuştan sahip olduğu temel özellikleri, eğilimleri ve potansiyelleri ifade eder. İslam düşüncesinde, insanlar Allah tarafından temiz ve saf bir şekilde yaratılmışlardır ve fitratları, doğal olarak İslam’a uygun bir eğilimi içerir. İnsanlar yaşamları boyunca çeşitli deneyimlerle karşılaşır ve bu deneyimler, kişinin fitratını etkileyebilir. Olumsuz çevresel etkiler, yanlış yönlendirmeler ve kötü alışkanlıklar, insanın içsel doğasını zaman zaman bozabilir veya örtebilir. Ayette, fıtratın her zaman yeniden ortaya çıkabileceği vurgulanıyor. Bu da insanların her zaman olumsuz etkilerden arınma, içsel doğalarına uygun bir şekilde yaşama potansiyeline sahip oldukları anlamına gelir.²⁸⁹

Kur’an’a göre, insanların fitrata uygun bir ahlâk anlayışına sahip olmalarının önemi büyüktür. İslam, insanların fitratlarına uygun bir yaşam sürmelerini öğütler. Fıtrata aykırı hareket etmek veya bu fitratı bozmaya çalışmak, insanın huzurunu ve

²⁸⁶ Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, 18.

²⁸⁷ er-Rûm 30/30.

²⁸⁸ Seyyid Kutub, *Fi Zılâli-l-Kur’ân / Kur’ân’ın Gölgesinde*, 11/421-422.

²⁸⁹ Hüseyin Atay, *Farabi ve İbn Sina’ya Göre Yaratma* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001), 121.

dengeğini bozabilir, ahlâki değere zarar verebilir ve sonuçta olumsuz sonuçlara yol açabilir.²⁹⁰

“مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ” *“Gönülden O’na yönelin, O’na saygısızlıktan sakının, namazı kılın ve şirke sapanlardan olmayın.”*²⁹¹ İslam’ın temel öğretilerinden biri de şirki reddetmektir. Ayette geçen “*Şirke sapanlardan olmayın*” ifadesi ile Allah’a eş ve ortaklar koştuktan, O’na denk tanımaktan, O’nun birliğine aykırı olan her türlü inanç ve uygulamalardan kaçınmanın gerekliliği vurgulanır. Müminlere hayatlarını Allah’a itaatle düzenlemeleri, doğru yolda olmaları ve O’nun birliğine olan inançlarından sapmamaları öğütlenmektedir. Böylece fıtratı bozan ve insanın yanlış yolda sürüklenmesine neden olan şirke dikkat çekilmiş, bundan uzak durulması istenmiştir.²⁹²

Allah insanı yaratırken onu özgür irade (tercih yapabilme yetisi) ile yaratmıştır. Bu irade ile insan, doğru ile yanlış, iyi ile kötü arasında tercih yapabilir. İslam inancına göre, insanın yaratılış amacı Allah’a kulluk ve O’na itaat etmektir. Ancak insan, özgür iradesi nedeniyle fıtratını İslam’a uygun bir şekilde devam ettirebilir veya bu fıtratını bozarak yaratılış amacından sapabilir. İslam, insanın sorumluluk sahibi olduğunu ve kişinin ameline göre muamele göreceğini belirtir.²⁹³

Allah, fıtratı bozan etkenlerin tespiti ve onlardan kurtulma yollarının öğretimi için peygamberler göndermiştir. Onlar da ilahi emirler aracılığıyla insanları doğru yola yönlendirmiş, sapmalara karşı uyarılarda bulunmuşlardır. Böylece Allah, insanları tekrar fıtrata döndürmek için elçileri vasıtasıyla onlara rehberlik etmiştir.²⁹⁴ Bu konu ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Örnek olarak şu ayetler gösterilebilir:

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ *“De ki: ‘Ey insanlar! İşte size rabbinizden gerçek gelmiştir. Artık kim doğru yolu*

²⁹⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 314.

²⁹¹ er-Rûm 30/31.

²⁹² Seyyid Kutub, *Fi Zılâli-l-Kur’ân / Kur’ân’ın Gölgesinde*, 11/423.

²⁹³ Hamdi Gündoğar, “Kur’an’da Allah’ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 129.

²⁹⁴ Çağfer Karadaş, “İnsana Tanınan üç İlâhi İmkân: Fıtrat-İşaret-Hidayet”, *UÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 79.

tutarsa kendi lehine bu yolu seçmiş, kim de saparsa kendi aleyhine sapmış olur. Ben sizin adınıza hareket edecek değilim.”²⁹⁵

Peygamberler, Allah’tan gelen gerçeği insanlara tebliğ etmekle görevlidir, ancak insanların kişisel seçimleri ve tercihleri üzerinde bir kontrolü yoktur. Peygamberler, insanların kendi iradelerine göre hareket edebileceklerini, doğru yolu seçerlerse kendileri lehine, saparlarsa kendileri aleyhine olacağını açıklarlar. Peygamberler, insanların kendi akıl ve iradeleriyle Allah’ın gönderdiği gerçeği kabul etmeleri veya reddetmeleri konusunda bir etki yapma yetkisine sahip değiller. Herkes, kendi seçimini yapar ve bu seçimin sonuçlarına katlanır. Peygamberler, sadece Allah’ın gönderdiği mesajı tebliğ eder ve insanlara doğru yolu gösterirler.²⁹⁶

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُخَكِّمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ
وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ
بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

*“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında anlaşmazlığa düşenler de onun kendilerine verildiği kimselerden başkası değildi. Sonra Allah onların, üzerinde ayrılığa düştükleri gerçeği, kendi izniyle müminlerin bulmasını sağladı. Allah dileyeni doğru yola iletir.”*²⁹⁷

Ayet, insanların ilk başta tek bir ümmet olduğunu, ancak zaman içinde Allah’ın müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdiği peygamberler aracılığıyla bilgi ve rehberlik aldıklarını belirtir. Allah, peygamberler aracılığıyla insanlara doğru yolu göstermiş, onları hak ve adalete uygun bir yaşam sürmeye yönlendirmiştir. Ayrıca, insanlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözme amacıyla hak yolu gösteren kitaplar da göndermiştir. Ancak, bu kitaplara sahip olanlar, aralarındaki kıskançlık ve çekişmelerden dolayı dinde anlaşmazlığa düştüler. Ayette Allah’ın, iman edenlere gerçeği gösterdiği ve doğru yolu bulmalarını sağladığı ifade edilir. Allah, dileyeni doğru

²⁹⁵ Yunus 10/108.

²⁹⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf Tefsiri*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 3/352.

²⁹⁷ el-Bakara 2/213.

yola iletir, bu da iman edenlerin Allah’a olan bağlılıklarına, samimiyetlerine ve O’nun gösterdiği gerçeği kabul etmeye istekli olmalarına bağlıdır.²⁹⁸

لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِّنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُعْذِرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ

“Kişinin önünde ve arkasında Allah’ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir. Onların Allah’tan başka yardımcıları da bulunmaz.”²⁹⁹

Ayette bir toplumun durumunun değişmesinin, o toplumdaki bireylerin durumlarını değiştirmelerine bağlı olduğu vurgulanır. Eğer bir toplum içindeki bireyler, iyileşme ve düzelme istemiyor, bu konuda çabalamıyorsa, Allah o toplumu değiştirmez. Aynı zamanda toplumun Allah’tan başka gerçek bir yardımcısı ve koruyucusu olmadığı belirtilir. Bu ayet, insanın iradesini vurgulayarak insanların sorumluluklarına dikkat çeker.³⁰⁰

وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا
“De ki: ‘Hak geldi ve batıl yok oldu.
(her halükârda) batıl, yok olmaya mahkûmdur.”³⁰¹

Bu ayette, gerçeğin ortaya çıkması ile yanlışın yok olacağı ifade edilir. Allah’ın dini, hakikat üzerine kuruludur. Hakikate uymayan her türlü düşünce ve davranış batıldır. Batılın başarılı olma şansı yoktur ve nihayetinde yok olmaya mahkûmdur. Ayet, gerçeğin ve hakikatin, sonunda üstün geleceğini hatırlatır. Bu, Allah’ın iradesine ve yaratılış düzenine uygun bir hükümdür. İslam inancına göre, insanlar hayatlarını hakikate uygun bir şekilde yaşamalı ve Allah’ın gönderdiği gerçek dinin prensiplerine bağlı kalmalıdır. Bu sayede bâtıl yok olacak, hak ise zafer kazanacaktır.³⁰²

²⁹⁸ Necmeddin Ömer Nesefî, *et-Tefsir Fi’t-Tefsir (Ömer Nesefî Tefsiri)*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 446-452; Şükrü Aydın, “Toplumsal Bölünmeyi Tetikleyen Fırkacı/Mezhepçi Algıya Karşı Kur’ani Önlemler”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 32-34.

²⁹⁹ er-Ra’d 13/11.

³⁰⁰ Sema Çınar, “Kur’an’i Sorumluluklarda Birey ve Toplum Dikatomisi”, *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 173-175.

³⁰¹ el-İsrâ 17/81.

³⁰² Hikmet Koçyiğit, “Kur’an’a Göre Hakikati Algılamada Ömrün Yeterliliği ve Bunun Önündeki

Bu ayetlerde insanların özgür irade ve sorumlulukları vurgulanmaktadır. İslam'a göre, insanın dünyada yaptığı tercihler, ahiret hayatı için belirleyici olacaktır. İyi niyetli ve doğru tercihler yaparak Allah'a itaat edenler, ahirette ödüllendirileceklerdir. İnsan, yaratılışında saf ve temizdir. Olumsuz olaylarla ve yanlış yönlendirmelerle karşılaşmadığı takdirde insanın fitratı, doğru bir yolu takip eder. Bu da insanın, aslında iyilik, doğruluk ve adalet gibi temel değerlere sahip olduğunu gösterir. Bunun için insanın bu değerlere uygun bir şekilde yaşaması gerekir. Ancak olumsuz etkenler, saf ve temiz fitratın üzerini örtebilmektedir.³⁰³

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءُنَا أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ
*“Onlara: ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız.’ derler. Şeytan, onları alevli ateşin azabına çağırmış olsa da mı babalarının izinde gidecekler?”*³⁰⁴

Bu ayet, insanların bazen gelenek, alışkanlık veya aile geçmişine bağlı olarak Allah'ın emirlerine karşı direnç gösterme eğiliminde olabileceklerini ifade eder. Ayette, kendilerine Allah'ın indirdiğine uymaları emredildiğinde, bazı insanların babalarının izinden gitmeye devam etmek istedikleri ve bunu doğru buldukları beyan edilir. Bu ayet, insanların geleneksel alışkanlıklarına veya aile geçmişlerine bağlı kalmalarının tehlikesini vurgular. Her insanın Allah'ın indirdiklerine uyması ve peygamberlerin rehberliğini takip etmesi gerekmektedir. Geleneksel alışkanlıklar ve aile geçmişi, Allah'ın emirleriyle çeliştiğinde, Allah'ın emirleri tercih edilmelidir. İnsan, dışardan gelebilecek yanlış etkilere karşı direnç göstermediği zaman kendisini bile tanıyamayacak bir hale gelecektir. Bunun için insan, fitratına uygun yaşamalı, bu saf ve temiz fitratı bozan etkenlerden uzaklaşarak temiz yaratılışına tekrar geri dönebilmeli, kölesi olduğu içi boş bir hayattan kendisini arındırabilmelidir.³⁰⁵

وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا. إِنَّكَ إِن تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا
“Nûh ‘Rabbim, yeryüzünde inkârcılardan hiç kimseyi sağ bırakma! Sen onları

Engeller”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (2012), 72-75.

³⁰³ Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, 18; Kasapoglu, “Doğal Dinî Kabiliyet”, 153.

³⁰⁴ Lokmân 31/21.

³⁰⁵ Sadık Kılıç, *Yabancılaşma* (Ankara: Özgün Yayıncılık, 1988), 19.

bırakırsan kullarını saptırırlar ve sadece günahkâr nankör nesiller yetiştirirler.’ dedi.”³⁰⁶

Bu ayet, Hz. Nûh’un duası hakkında bilgi verir. Hz. Nûh, yeryüzündeki inkârcıların yok edilmesi için Allah’a dua ederken, onların sağ bırakılmasının kötü bir etki bırakacağını ifade eder. Burada Hz. Nûh’un kavminin kötü alışkanlıklarının, inkâr ve isyanlarının gelecek nesilleri de olumsuz etkileyebileceğine dair bir endişesi yansıtılır. Hz. Nûh’un duası, sadece inkârcıları değil, aynı zamanda onların olası kötü etkilerini de ortadan kaldırma talebidir. Hz. Nûh, eğer bu insanlar bırakılırsa, onların sadece günah işlemekle kalmayacaklarını, aynı zamanda inkâr ve isyanlarını gelecek nesillere de aşılayacaklarını ifade eder. Bu ayetler, bilgisizce yetiştirilen nesillerin, büyük bir yıkıma neden olacağını ve ileride önü alınması mümkün olmayan sonuçlar doğuracağını göstermektedir. Burada, duaların, Allah’ın hikmeti ve adaleti çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmekte fayda vardır. Zira Allah, hikmet ve adaletle hükmeder, bu nedenle dua edenin talepleri Allah’ın hikmetine uygun bir şekilde yerine getirilir.³⁰⁷

2.2.1. Kur’an’a Göre Fıtratı Olumsuz Etkileyen Eğilimler

Kur’an, insanların hayatlarını düzenlemekte, ahlâki değerleri öğretmekte ve toplumsal düzeni korumaktadır. Bununla ilgili çeşitli ayetler bulunmaktadır. Bu ayetlerde genellikle insanın olumsuz eğilimleri üzerinde durulmakta, insanın kaçınması gereken davranışlara ve Allah’a karşı sorumluluğuna odaklanmaktadır.³⁰⁸ İnsanın olumsuz eğilimlerine dair Kur’an’da beyan edilen bazı hususları şöyle ifade edebiliriz:

2.2.1.1. Şirk

Sözlükteki anlamıyla şirk, “bir şeyi ortak yapmak, birden fazla kişiye tahsis etmek, ortak kabul etmek ve ortak saymak” gibi anlamlara gelir. Ancak dini açıdan şirk, Allah’ın birliğine inanmayan veya başka ilahları Allah ile eşitleyen, O’na ortaklar koştan inanç ve davranışları ifade eder. “Şirk”, İslam terminolojisinde özel bir anlam taşır. Zira İslam dini, tevhid ilkesine yani Allah’ın birliği, eşi ve benzeri olmadığı inancına

³⁰⁶ Nûh 71/26-27.

³⁰⁷ Zeki Tan, “Nûh Süresi Bağlamında Küresel Ahlak Bunalımına Hz. Nûh’un Mesajının Katkısı”, *İSTEM* 8/16 (2010), 122-124.

³⁰⁸ Mehmet Şanver, “Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur’an’da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri”, *UÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 140-141.

odaklanır. “Şirk”, bu ilkenin zıddı olarak kabul edilir ve Allah’ın birliğine zarar veren her türlü davranış ve inanç şirk kabul edilir.³⁰⁹

Kur’an, insanların Allah’a ortak koşmaktan kaçınmalarını ve sadece Allah’a ibadet etmelerini emreder. Şirk, en büyük günahtır. Tevhid ise temel inanç ilkesidir.³¹⁰ Nitekim bir ayette: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, bundan başkasını dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a ortak koşan büsbütün sapıtmıştır.”³¹¹ buyurulmaktadır.

Ayet, Allah’a ortak koşmayı, yani şirk, affedilmeyecek büyük bir günah olarak ortaya koyar. Allah’ın kendisine ortak koşulmasını bağışlamayacağını, ancak dilediği kimseler için başka günahları bağışlayabileceğini belirtir. Burada, Allah’ın rahmet ve bağışlayıcılık sıfatları vurgulanır. Ancak, şirk gibi yanlış bir temel inancın affedilmeyeceği belirtilir. Allah’a ortak koşan kişilerin büsbütün sapıtmış oldukları ifade edilir. Bu ayet aynı zamanda, İslam’ın tevhit ilkesini vurgular, Allah’ın birliğine inanmanın ve buna aykırı tüm düşünce ve inançlardan uzak durmanın önemini belirtir.³¹²

2.2.1.2. Zulüm

Zulüm, haksızlık yapma, birine karşı zor kullanma veya eziyet etme anlamlarına gelir. Bu kavram, genellikle adaletsizlik ve insan hakları ihlalleri gibi olumsuz durumları ifade etmek için kullanılır. Zulüm, toplumda ve bireyler arasında olumsuz sonuçlara neden olan bir davranış biçimidir.³¹³

Zulüm, genel olarak, belirlenen sınırları aşma, doğru yoldan sapma, birinin hakkını gasp etme veya eksiltme, adaletin aksini yapma gibi anlamları içerir. Kısacası, bu kavram, düzensizlik, haksızlık ve uygun olmayan davranışların tümünü kapsar.³¹⁴

³⁰⁹ Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 621.

³¹⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/196.

³¹¹ en-Nisâ 4/116.

³¹² Rıza Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur’an’da Şirkin Kavramsal Alanı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 82-85.

³¹³ Duran Ali Yıldırım, “İnanç Amel ve Ahlâk Ekseninde Kur’an’da Zulüm Kavramı”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 37.

³¹⁴ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 719.

Kur'an, insanların birbirlerine zulmetmelerini ve haksızlık yapmalarını kesin bir şekilde yasaklar. Adaletli davranmak ve insan haklarına saygı göstermek önemlidir. Adaletsizlik ve başkalarına haksızlık yapma eğilimi, temiz fitratın doğruluk ve adalete olan doğal eğilimine aykırıdır.³¹⁵ Konuyla ilgili bir ayette: *وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ* “O zalimler yeryüzündeki her şeye, hatta bunun yanında bir kat fazlasına daha sahip olsalardı, kıyamet günündeki korkunç azaptan kurtulmak için hepsini feda ederlerdi. Daha önce hiç hesap etmedikleri şeyler Allah tarafından onların karşısına çıkarılacaktır!”³¹⁶ buyurulmaktadır.

Ayette, zalimlerin kıyamet günündeki korkunç azaptan kurtulabilmek için dünyada ellerine geçen her şeyi, hatta daha fazlasını feda etmeye hazır olacakları belirtilmektedir. Ayet, zalimlerin kıyamet gününde karşılaşacakları korkunç azap karşısında duyacakları çaresizliği ve pişmanlığı anlatarak Allah'ın adil ve kudretli olduğunu vurgular. Ayet, zalimlerin kıyamet gününde daha önce hiç hesap etmedikleri, beklemeksizin karşılaşacakları olayların olacağını ifade eder. Zalimler, kıyamet gününde dünya hayatında zulüm ve haksızlıkla geçirdikleri günlerin hesabını vermek zorunda kalacaklar. Bu ayet, zalimlerin dünya hayatındaki zenginlik ve güçlerinin kıyamet gününde onları kurtaramayacağını, Allah'ın herkesi adil bir şekilde değerlendireceğini ve insanların yaptıkları eylemlerin sonuçlarına katlanacaklarını vurgular. Bu da insanları doğru ve adil davranmaya, zulmetmekten ve haksızlık yapmaktan kaçınmaya teşvik eder.³¹⁷

2.2.1.3. Kibir

Kibir, sözlük anlamıyla büyüklük ve büyüklenme anlamına gelir. Bu, kişinin kendini aşırı bir şekilde büyük görmesi, başkalarını küçümseme eğilimi içinde olması olarak ifade edilir. Kibir, ahlâki bir kavram olarak genellikle olumsuz bir değerlendirmeye tabi tutulur, çünkü bu tür davranışlar insan ilişkilerini zorlaştırabilir ve toplum içinde olumsuz bir etki yaratabilir.³¹⁸

³¹⁵ Mustafa Çağrı, “Zulüm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/509.

³¹⁶ ez-Zümer 39/47.

³¹⁷ Yıldırım, “İnanç Amel ve Ahlâk Ekseninde Kur'an'da Zulüm Kavramı”, 37-40.

³¹⁸ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 380.

Kibir, insanın Allah karşısındaki acziyetini unutmasına ve başkalarına karşı adil olmamasına yol açar. İnsanın kendi değerini aşırı bir şekilde yüceltmesi, başkalarını küçümsemesi, temiz fitratın ve ahlâkın bozulmasına neden olur.³¹⁹ Kibrin olumsuz akıbeti hakkındaki bir ayette: *وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ* “Ayetlerimizi yalanlayan ve büyüklenip onlardan yüz çevirenlere gelince, işte onlar ateş ehlidir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”³²⁰ buyurulmaktadır.

Bu ayet, bazı insanların, kibirlerinden dolayı Allah’ın gönderdiği rehberliği kabul etmediklerini belirtmekte, Allah’ın ayetlerini inkâr eden, küçümseyen, büyüklenip O’nun emirlerinden yüz çeviren insanları uyarmaktadır. Ayet, insanların Allah’ın ayetlerini inkâr etmelerinin altında yatan temel sebeplerden birinin büyüklenme olduğunu vurgular. Ayet, bu tür davranışlarda bulunan insanların gelecekteki akıbetlerine dikkat çeker. Bu da inkârın ve büyüklenmenin Allah’ın rızasından uzaklaştıran bir tutum olduğunu gösterir. Bu ayet, insanlara Allah’ın ayetlerine inanma, tevazu içinde olma ve O’nun emirlerine uyma çağrısı yaparken, aynı zamanda inkârın ve büyüklenmenin ahirette sürekli bir azaba maruz kalmaya neden olacağına dikkat çeker. Kur’an’da insanlara Allah’a teslim olma, O’nun rızasını arama ve dini hükümlere uygun bir hayat sürme çağrısı yapılır. İnsanın kendi değerini aşırı bir şekilde yüceltmesi ve başkalarını küçümsemesi ise kınanır.³²¹

2.2.1.4. Yalan

Yalan, “gerçeği gizlemek, gerçeği çarpıtmak, birini aldatmak vb. amaçlarla bilerek söylenen gerçeğe aykırı söz” anlamında kullanılır. Yalan, dürüstlük ve doğruluk değerlerine aykırı bir davranış olarak kabul edilir. Yalan söylemek, iletişimi bozar, güveni sarsar ve kişiler arasındaki ilişkileri olumsuz etkiler.³²²

Kur’an’da, insanın doğruluktan sapması ve yalan söylemesi günah olarak kabul edilmiş, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde dürüst olmaları önemle vurgulanmıştır. İnsanın doğruluktan sapması, temiz fitratını bozabilir. Yalan söyleme eğilimi, kişinin

³¹⁹ Soner Gündüzöz vd., *Kur’an’dan Öğütler II* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 365-366.

³²⁰ el-A‘raf 7/36.

³²¹ İbrahim Yıldız, *Kur’ân’a Göre İnsanların Yanılgıları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 117-120.

³²² Mehmet Soysaldı, “Kalbin Manevi Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 89-90.

başkalarına karşı güvenilmez hale gelmesine neden olabilir.³²³ Aşağıdaki ayette Allah'ın iyi kullarının özellikleri sayılırken onların yalan söylemedikleri belirtilmiştir: وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِالْغَوِّ مَرُّوا كِرَامًا *“Yalancı şahitlik etmezler; boş ve manasız davranışlarla karşılaştıklarında onurluca çekip giderler.”*³²⁴

Ayette Allah'ın iyi insanların iftira ve manasız davranışlar karşısında nasıl davranmaları gerektiği belirtilir. Buna göre Allah'ın iyi kulları; yalan, iftira ve asılsız iddialara şahitlik etmekten kaçınırlar. İslam ahlâkına göre, yalan ve iftira, büyük günahlardan kabul edilir. Bunun için iyi bir Müslüman, doğruluktan ayrılmaz ve başkalarına zarar vermekten kaçınır, anlamsız davranışlar, çekişmeler ve gereksiz tartışmalardan uzak dururlar. Bu ayet, Müslümanları doğruluğa, dürüstlüğe ve olgun davranışlar sergilemeye teşvik eder, olumsuz durumlar karşısında sabırlı olmayı, çekişmelerden ve manasız tartışmalardan kaçınmayı, toplumsal barış ve düzenin korumasına katkıda bulunmayı telkin eder.³²⁵

2.2.1.5. Cimrilik

Kur'an; cimriliği, Allah'ın lütuf ve nimetlerini paylaşma ve topluma faydalı olma görevinden kaçınmak olarak tanımlamaktadır. Cömertlik ve yardımseverlik erdemli davranışlardan olup, cimrilik ise olumsuz bir özelliktir. Müslümanlar, Allah'ın lütuf ve nimetleri olan mal varlıklarını paylaşarak ve ihtiyaç sahiplerine yardım ederek cömertlik göstermeye teşvik edilir.³²⁶ Bir ayette:

وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا أَنٰتِيَهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرٌ لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلِلّٰهِ مِيرَٰثُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَلِلّٰهِ يَمَّا تَعْمَلُونَ خَيْرٌ

*“Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”*³²⁷ buyurulmaktadır.

³²³ Mustafa Çağrı, “Yalan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/298.

³²⁴ el-Furkân 25/72.

³²⁵ Soysaldı, “Kalbin Manevi Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”, 90-92.

³²⁶ Yıldız, *Kur'an'a Göre İnsanların Yanılgıları*, 105-109.

³²⁷ Âl-i İmrân 3/180.

Bu ayet, cimrilik yapan insanları ele alır. Allah'ın lütfundan kendilerine verilen nimetlere karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyen ve bu konuda cimrilik yapanların yanlış bir davranış içinde olduklarına dikkat çeker. Verilen nimetlere şükretmemek ve başkalarıyla paylaşmamak, insanın kendi lehine değil, aksine aleyhine bir davranış biçimi olduğunu ifade eder. Aynı zamanda bu davranışın ahiretteki sonuçlarına da işaret eder. Ayete göre hakkı verilmeyen nimetler, kıyamet gününde sahiplerinin boyunlarına bir yük gibi dolanacaktır. Ayetin son cümlesinde, göklerin ve yerin mülkiyetinin tamamen Allah'a ait olduğu vurgulanır. İnsanlara verilen nimetler de aslında Allah'ın mülkündendir. Allah, insanların davranışlarını, niyetlerini ve nimetleri kullanım şekillerini tam olarak bilmektedir. Bu, Allah'ın verdiği nimetleri doğru ve adil bir şekilde kullanma sorumluluğunu hatırlatır. Bu ayet insanlara, Allah'ın lütfundan gelen nimetlere karşı şükretmeyi, cimrilik yapmamayı ve bu nimetleri doğru bir şekilde kullanmayı öğütlemektedir. Cimrilik, bu ayette belirtildiği gibi, ahirette kişiyi olumsuz bir duruma sokabilir. Bunun için Allah, insanlardan nimetlere karşı şükretmeyi ve onları yerli yeri yerinde kullanmayı tavsiye eder.³²⁸

2.2.1.6. Nefs

“Nefs” kelimesi, çeşitli anlamları içerir. Sözlük anlamıyla “ruh, can, hayat” gibi manalara gelmektedir. Aynı zamanda “hevâ, heves, beden ve bedenden kaynaklanan süfli arzular” gibi anlamları da içerir. Dini bağlamda nefis, genellikle kişinin içsel mücadelesini ifade eder. Nefsi terbiye etmek, arzuları kontrol altında tutmak ve manevi gelişim için çaba sarf etmek, birçok dinin öğretilerinde önemli bir yer tutar. İslam'da da nefis terbiyesi, bireyin daha iyi bir insan olma çabasını ifade eder.³²⁹

Kur'an; insanın, nefsinin arzularını kontrol altında tutması gerektiğini öğütler. Bencilliğin ve aşırı hırsın, insanın kendisine ve çevresine zarar verdiğini belirtir. Böylelikle nefsin arzularını kontrol altında tutmanın önemini vurgular. Aksi takdirde kişinin ahlâki değerlere ve Allah'ın buyruklarına uyması zorlaşabilir.³³⁰ Nefsin peşine

³²⁸ Muhammed Hüseyin Tabatabai, *el-Mizân fî tefsîr'il-Kur'ân* (İstanbul: Kevser Yayınları, 1996), 4/119-120.

³²⁹ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/526; Mehmet Şirin Ayış, “Nefis Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği”, *Siirt üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (2019), 551-552.

³³⁰ Necmi Karşlı, *Öfke Kontrolü ve Dindarlık İlişkisi (Erzurum Örneği)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 105.

düşmenin ve doğru yanlış demeden onun her arzusunu yerine getirmenin eleştirildiği bir ayette:

يُسَمَّا اسْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يَنْزِلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاؤُا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ

“Allah’ın, kullarından dilediğine peygamberlik ihsan etmesini kıskandıkları için Allah’ın indirdiğini (Kur’an’ı) inkâr karşılığında nefislerini harcamaları ne kötü şeydir! Böylece onlar gazap üstüne gazaba uğradılar. Kâfirler için alçaltıcı bir azap vardır.”³³¹ buyurulmaktadır.

Ayet, bazı insanların peygamberlere duydukları kıskançlığı ve bunun neticesinde peygamberleri ve kitapları inkâr etmelerini ele almaktadır. Bu ayete göre, peygamberlere ve onların getirdikleri mesajlara iman etmek, insanlar için çok önemlidir. Bu mesajların reddedilmesi, kişinin ruhsal durumu ve ahiret hayatı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Ayette geçen “nefislerini harcamaları” ifadesi, Allah’ın gönderdiği gerçekleri reddetmenin, insanın kendi hakikatine ihanet etme anlamına geldiğini göstermektedir. Bu da bazen insanların Allah’ın gönderdiği rehberliği kabul etmekte zorlandıklarını ve kendi beklentileriyle çatıştıklarını ifade eder. Ayet, insanların peygamberlere karşı takındıkları tutumu değerlendirirken, aynı zamanda peygamberlere olan inancın ve onların getirdikleriyle amel etmenin önemine dikkat çeker.³³²

Konuyla ilgili aşağıdaki ayette de yine peygamberlere tabi olmak yerine nefsin arzu ve isteklerinin peşine düşmenin akıl karı olmadığına işaret edilmektedir:

“Kendi وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ” *Kendi nefsinin aşıklık kılından başka, İbrahim’in dininden kim yüz çevirir? Andolsun, biz onu dünyada seçtik, gerçekten ahirette de O salihlerdendir.*”³³³

Ayete göre, insanlar önce kendi içsel durumlarını, arzularını ve zayıflıklarını anlamalı ve bu bilinçle Allah’a yönelmeli ve O’nun gönderdiği gerçekleri kabul etmelidirler. Ayet, nefsin tanımayan ve bu nedenle Hz. İbrahim’in dininden yüz çeviren kişilerin, doğru yolda girmekte ve bu yolda ilerlemekte zorluk çekeceklerini belirtmektedir. Aynı zamanda, Hz. İbrahim’in yolundan sapmayan, nefislerine

³³¹ el-Bakara 2/90.

³³² Tabatabai, *el-Mizân fî tefsîr’il-Kur’ân*, 1/313-314.

³³³ el-Bakara 2/130.

uymaktan kaçınan ve Allah’a bağlılıkta ısrar eden kimselerin örnek alınması gerektiğine dikkat çekmektedir. Hz. İbrahim’in samimi imanı ve Allah’a teslimiyeti, onun salihler arasında özel bir konuma sahip olmasını sağlamıştır. Bu ayet, müminlere İbrahim’in dini yolunu takip etmeleri, nefsi arzularına uymamaları Allah’a teslim olmaları konusunda öğüt verir. Ayette, Allah’ın salih kullarının ahirette ödüllendirileceği vurgulanarak, müminlere sabır ve doğru yolda devam etme çağrısı yapılır.³³⁴

³³⁴ Âl-i Nasr, *Muhtasar İbn Kesir*, 93.

SONUÇ

Kur'an'a göre, Allah'ın Fâtır ismi, yaratılışın kaynağı olarak her şeye bir fitrat (doğal düzen, yaratılış) veren yaratıcı gücü temsil eder. Allah, her şeyi yaratırken bir fitrata göre yaratır ve bu fitrat, her varlığın özgün özelliklerini ve doğal yasalarını belirler. İnsanların, Allah'ın yarattığı eşyada var olan fitratı anlamaları beklenir. İslam'a göre, insanın doğası, yaratıcısına yönelik bir eğilimi içerir. Bu nedenle, Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmek, insanın doğal eğilimlerinin yansıması ve fitratının gereğidir. Allah insanlara akıl ve düşünme yeteneği bahşetmiştir. Bu da insanların doğayı, yaratılışı, varlık sebebini anlama ve bu bilgileri kullanarak yaşama rehberlik etme kabiliyetini içerir.

İnsanların düşünce ve akıl yetenekleri, çevrelerindeki varlık ve düzeni gözlemleyerek Allah'ın varlığına dair delilleri anlamalarına yardımcı olur. Tat alma duyusunu kaybetmiş bir kişinin gıdaların tadını alamayacağı gibi, Allah'ın varlığını kabul etmeyen bir kişinin de bu gerçeği anlaması mümkün olmayacaktır. Bu da Allah'a olan inancın, insanın içsel fitratına dayandığını ve bu fitrat olmadan anlamlı bir inancın mümkün olmayacağını ortaya koyar.

İslam, insana düşünme yeteneğini kullanarak, doğru ile yanlış ayırma ve iyiliği tercih etme sorumluluğu verir. Kur'an, insanlara adalet, merhamet, hoşgörü, dürüstlük gibi temel değerleri ve ilkeleri benimsemeyi öğretir. Böylece İslam ahlâkı, insana fitratına dönmesi, aklını kullanması, temel değerlere ve ahlâki prensiplere bağlı kalması konularında rehberlik eder.

İslam'ın temel öğretilerinden biri, insanları hakiki ve sağlam bir imanla Allah'a yönelmelerini sağlamaktır. Hz. Peygamber, peygamberlik görevi süresince Allah'ın vahiylerini insanlara ileterek, onları tevhit inancına ve sağlam bir imana davet etmiştir. Sağlam bir iman, kişinin yaşamındaki sorumlulukları doğru bir şekilde yerine getirmesini, güzel ahlâki değerlere bağlı kalmasını ve Allah'a yönelik bir bilinçle yaşamasını sağlar. Hz. Peygamber, imanın sadece sözde değil, kalp ve davranışta da gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamıştır. İmanın, içsel bir samimiyetle beraber, dışa yansıması da önemlidir. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği bu temel prensipler, insanların dünya ve ahiret saadeti için sağlam bir temel oluşturur.

Fıtrat ile ahlâk arasındaki ilişkiyi düşündüğümüzde, tohumun filizlenip büyüyerek bir ağaç olmasına benzer bir süreç gibi görebiliriz. Fıtrat, insanın temel yapısını oluştururken, ahlâk da bu yapıyı şekillendirerek olgunlaşmasını ve topluma uyum sağlamasını sağlar. Ahlâklı davranışlar, fıtratın potansiyelini gerçekleştirmeye yardımcı olur ve insanı daha olgun ve dengeli bir birey haline getirir.

Fıtrat insanın görünmeyen kısmını, ahlâk ise görünen ve dikkat çeken kısmını ifade eder. Kısaca, fıtrat ve ahlâk birbirlerini tamamlayan bir elmanın iki yarısı gibidir. İkiyi bir araya geldiğinde, insanın içsel ve dışsal boyutları arasında bir denge sağlanır. Fıtrat, insanın temel doğası ve potansiyelini belirlerken, ahlâk da bu doğanın nasıl ifade edileceğini ve yönlendirileceğini belirler. Fıtrat ile Ahlâk uyum içinde olduklarında, insanın bütünlüklü bir şekilde gelişmesine ve topluma olumlu katkı sağlamasına yardımcı olur.

Fıtrat-ahlâk arasındaki ilişkide, insanın fıtratını geliştirmesi için doğru bilgiye, doğru öğretilere ve ahlâki değerlere ihtiyaç vardır. Hakikat, insanın dünya görüşünü şekillendiren, içsel değerleri besleyen ve manevi potansiyelini açığa çıkaran bir faktördür. İnsan, hakikatle beslenmediği takdirde, içsel gücünü kaybederek, maddesinin “enkazı” altında kalarak manevi açıdan tükenebilir. Hakikatten mahrum bırakılan insan, bilinçsizce yaşayarak içsel potansiyelini gerçekleştiremez ve yaşama amacını keşfetme fırsatını yitirir.

Özgür iradeye sahip olan insan, bazen yaratılış amacına aykırı davranışlar sergileyebilir. İnsanın yaratılışına aykırı davranması, onun Allah’ın belirlediği doğru yolu terk etmesi anlamına gelir. Bu tür davranışlar, İslam perspektifinde “fıtratın bozulması” olarak adlandırılır. İslam öğretisine göre, doğru yolda yürümek ve fıtratına sadık kalmak için insanın çaba göstermesi gerekir. İnsanın günah işlemesi veya hatalı davranışlar sergilemesi durumunda Allah’ın merhamet ve bağışlayıcılığı devreye girer, bunun için insan hatalarından dönebilir ve Allah’ın rahmetine ulaşabilir.

İnsanın içsel yetenekleri, yaratıcılığı, düşünme kapasitesi ve inovasyon gücü, medeniyetlerin oluşumunda ve gelişiminde önemli bir rol oynar. Böylelikle medeniyetler, kendi kültürlerini koruyarak ve geliştirerek varlıklarını sürdürebilirler. Bir medeniyetin temel değerleri ve ahlâki prensipleri, toplumun etik normlarını belirler. Aynı zamanda sosyal yapısı, toplum içindeki ilişkileri, sosyal sınıfları ve adaletin

işleyişini ortaya koyar. Sosyal adalet, toplumun içsel dengesini koruyarak medeniyetin devamlılığını destekler. Hukukun üstünlüğü, adil yönetim ve etkili politikalar, medeniyetin sürdürülebilirliğini etkileyen faktörlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cem'l-müfrehes li-elfazi'l-kur'ani'l-kerim bi haiyeti'l-mushai'-erif*. Kahire: Darü'l-Hadis, 2007.
- Acar, Mustafa. *Allah'a İmanın Ahlâki Boyutu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. ev. Rıfat Oral - Süleyman Sarı. 6 Cilt. Konya: Ensar Yayıncılık, 2003.
- Akçay, Mustafa. "İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fıtrat". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 143-170.
- Akçay, Mustafa. "Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbğatullah Kavramlarının Anlamlandırılması zerine". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/17 (2008), 125-158.
- l-i Nasr, Muhammed b. Musa. *Muhtasar İbn Kesir Ayet Ayet Meâl-Tefsir*. ev. M. Beir Eryarsoy. thk. Necmi Sarı. Ankara: Hayat Yayın, 2021.
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Atalay, Zeynep. "Kur'an'da Zorluklar Karşısında Toplumların Tepkilerinin Psiko-Sosyal Boyutları". *Journal of Analytic Divinity* 5/1 (2021), 226-248.
- Atay, Hüseyin. *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Atay, İbrahim vd. *Seçme Hadisler*. Ankara: Diyanet İleri Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Ateş, Nesibe Esen. "İlahiyat Fakültesi ğrencilerinin Ahlak Algıları zerine Nitel Bir Araştırma". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30. Yıl/zel Sayısı (2022), 237-255.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an'da Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2004.
- Aydın, Hayati. *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*. İstanbul: Tima Yayınları, 2005.
- Aydın, kr. "Bakara Sresi 102. Ayetinin Farklı eviri ve Yorumları zerine". *İslami Araştırmalar Dergisi* 31/2 (2020), 195-218.
- Aydın, kr. "Kur'an Ayetleri Arasındaki Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Suresi". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 586-609.
- Aydın, kr. "Kur'n Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 185-211.

- Aydın, Şükrü. “Toplumsal Bölünmeyi Tetikleyen Fırkacı/Mezhepçi Algıya Karşı Kur’ani Önlemler”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 21-52.
- Ayış, Mehmet Şirin. “Nefis Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği”. *Siirt üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (2019), 547-567.
- Bebek, Adil. “Mağfiret”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Bilgiz, Musa. “Kişiliğin Oluşumunda Fıtrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsra, 17/84 Ayeti Ekseninde)”. *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006), 129-148.
- Bilgiz, Musa. “Vicdanın Sesi veya Hakikati İdrak Yeteneği: Fıtrat”. *Akademik Akıl*. Erişim 20 Ocak 2024. <https://www.akademikakil.com/vicdanin-sesi-veya-hakikati-idrak-yetenegi-fitrat/musabilgiz/>
- Bor, Adil. “Kur’ân’da ‘Takvâ’nın Bireysel ve Toplumsal Boyutu”. *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (2020), 755-780.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu’s-sahîh (Sahîhu Buhârî)*. thk. Takıyuddin Ebu’l-Abbas en-Nedvî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2014.
- Bulut, Nurgül. *Allah İnancı-Ahlak ilişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Can, Seyithan. “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker’ İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü”. *Eskiye Dergisi* 40 (2020), 199-218.
- Cevheri, Ebu Nasr İsmâil b. Hammâd el-Farabi. *es-Sihâh tâcu’l-luga ve sıhâhü’l-Arabiyye*. thk. Ya’kub Emil Bedi’ - Muhammed Nebii Tariki. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiye, 1999.
- Coşkun, Ali. “Din ve Kimlik”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/24 (2003), 5-23.
- Çağrııcı, Mustafa. “Ahlak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. “Hayır”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/43-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Çağrııcı, Mustafa. “İhsan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/544-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrııcı, Mustafa. “Müsamaha”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/71-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çağrııcı, Mustafa. “Seyyie”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çağrııcı, Mustafa. “Sıdk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çağrııcı, Mustafa. “Şükür”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. “Tevazu”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/583-585. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çağrııcı, Mustafa. “Yalan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/297-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çağrııcı, Mustafa. “Yaratma”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/324-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çağrııcı, Mustafa. “Zulüm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çapçioğlu, İhsan - Akın, Mehmet. “Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla İslam’da ‘İhsan’ Erdemi”. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)* 4/2 (2018), 640-649.
- Çetin, Maksut. “Ahlak-Adalet Bağlamında Hz. Muhammed (s.a.s) Örneği”. *International Social Sciences Studies Journal* 5/39 (2019), 3527-3536.
- Çınar, Sema. “Kur’an’î Sorumluluklarda Birey ve Toplum Dikatomisi”. *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 162-180.
- Demir, Nisa Derya. *Kur’ân’ın Nüzûl Sürecinin Toplumu Dönüştürmedeki Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Doğan, Recai. “Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Düzgün, Şaban Ali. “İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü üzerine”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 332-342.

- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Erdoğan, Bilgin. *Fıtrat / Kur'an Kavramları Serisi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019.
- Erkaya, Mahmud Esad. "İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet". *Doğruluk Özü Sözü Bir Olmak*. 83-92. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Evgin, Abdulkadir. "Hadislerde 'Fıtrat' Kavramı ve 'İslam Fıtratı' Söyleminin Tenkidi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2003), 93-110.
- Firüzabadi, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005.
- Gazali, Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*. çev. Mehmet Müftüoğlu. 8 Cilt. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017.
- Gezgin, Ali Galip. "Kur'an Meâllerinde 'Takvâ' Kelimesinin Türkçe'ye Çeviri Sorunu". *İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/14 (2005), 199-218.
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 115-133.
- Gündüz, Şinasi. "Öteki ile İlişkiler Açısından İslam ve İslami Tecrübe". *Günümüzde Kardeşlik Anlayışı*. 483-493. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Gündüzöz, Soner vd. *Kur'an'dan Öğütler I*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2016.
- Gündüzöz, Soner vd. *Kur'an'dan Öğütler II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2011.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Bedî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/319-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Halil b. Ahmed, Ebu Abdurrahman. *Kitabü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmi - İbrahim el-Ferâhidî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1998.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hökelekli, Hayati. "Kur'an-ı Kerim'de Fıtrat Kavramı". *Kur'an Araştırmaları Vakfı*. Erişim 19 Ocak 2024. <https://kurav.com/kurani-kerimde-firat-kavrami/>
- Hökelekli, Hayati. "Merhamet". *Dem Dergisi* 1/4 (2008), 78-84.

- Işık, Emin. “Fâtır Sûresi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/240-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.
- İbn Kesir. *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*. çev. Bekir Karlıağa - Bedreddin Çetiner. 16 Cilt. İstanbul: Çağrı yayınları, 1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Der'u tearüzi'l-akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşad Salim. 4 Cilt. Riyad: Dârü'l-Fazile, 2008.
- İsfahâni, Ragıb. *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*. çev. Mustafa Yıldız - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- İsfahâni, Ragıb. *Tafsilü'n-neşeteyn ve tahsilü's-saadeteyn*. thk. Esad Sahmerâni. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988.
- İsfahâni, Ragıb. *ez-Zeriâ ilâ mekârimi's-şerîa*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1973.
- Karadaş, Çağfer. “İnsana Tanınan üç İlahî İmkan: Fıtrat-İşaret-Hidayet”. *UÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 75-94.
- Karakuş, Abdulkadir. “Kur'ân'da Ahlâk Olgusu ve İnşâ Örnekleri”. *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak ve İnşâ -I-*. 63-75. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Karslı, Necmi. *Öfke Kontrolü ve Dindarlık İlişkisi (Erzurum Örneği)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kasapoglu, Abdurrahman. “Doğal Dinî Kabiliyet”. *Tabula Rasa* 4/10 (2004), 143-155.
- Kılıç, Sadık. *Fıtratın Dirilişi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Kılıç, Sadık. *Yabancılaşma*. Ankara: Özgün Yayıncılık, 1988.

- Kıyıcı, Burhaneddin. *İbn-i Teymiyye’de Akıl-Nakil İlişkisi (Der’u Tearuzi’l-Akl ve’n-Nakl Bağlamında)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Koçyiğit, Hikmet. “Kur’ân’a Göre Hakikati Algılamada Ömrün Yeterliliği ve Bunun Önündeki Engeller”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (2012), 69-92.
- Korkmazgöz, Rıza. “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur’an’da Şirkin Kavramsal Alanı”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 55-94.
- Köycü, Erdoğan. “Ahlâkî Sorunlara Hadislerden Bazı Çözüm Önerileri”. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4 (2018), 109-127.
- Köycü, Erdoğan. “Âyet ve Hadislere Göre Ahlâk Din İlişkisi”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 35-53.
- Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kutluer, İlhan. “Tefekkür (Düşünme)”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/53-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kutub, Muhammed. *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*. çev. Bekir Karlıağa. İstanbul: İşaret Yayınları, 4. Basım, 1992.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta’*. çev. Ahmet Muhtar Büyükcınar vd. 4 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Mukâtil b. Süleymân. *el-Vücûh ve’n-nezâir*. çev. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mutahhari, Murtaza. *Fıtrat Üzerine*. çev. Ömer Çiçek. İstanbul: Bengisu Yayınları, 1992.
- Mutarrizi, Ebü’l-Feth Burhâneddin Nâsır b. Abdüsseyyid. *el-Müğrib fî tertibi’l-mu’rib*. thk. Mahmud Fahuri. Beyrut: Mektebetu Lübnan Naşirun, 1999.
- Müslim b. Haccâc. *el-Câmi’us-sahîh (Sahîhu Müslim)*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Kahire: Dârü’l-Hadis, 1997.
- Nas, Hasan. *Zihniyet İnşası Bağlamında Kur’an’da Rubûbiyet*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Nesefî, Necmeddin Ömer. *et-Teysir Fi’t-Tefsir (Ömer Neseî Tefsiri)*. çev. Muhammed Coşkun. 10 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.

- Öge, Sinan. “Fıtratın Misâkı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 240-260.
- Öngören, Reşat. “Zikir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/409-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özcan, Abdullah. “Kur’an’ı Kerim’de Allah’ın Sevdiği İnsan Tipleri”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 175-210.
- Özcan, Esat. *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdi Örneği)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2019.
- Özcan, Esat. “Hz. İbrâhim’in Tahkîkî İmana Ulaşma Çabaları ve Tebliğ Metodu”. *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*. ed. Atilla Yargıcı - Mahmut Öztürk. 1/601-613. İstanbul: Nida Yayınları, 2019.
- Özcan, Esat. “Molla Bedreddin Sancar ve Sünnetle Tefsir Anlayışı (Bakara Suresi Bağlamında)”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 232-255.
- Özdemir, Hasan Rıza. “Kur’an-Fıtrat İlişkisi ve İnsanı Yöneten Değerler”. *Dini Araştırmalar* 25/62 (2022), 221-244.
- Özden, Mustafa. “İslam’da İnsan ve İnanç Hürriyeti”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 9-24.
- Özen, Saliha. *Fıtrat (Dini Kabiliyet) Kavramının Psikolojik Açılımı*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Özler, Mevlüt. “Tevhid”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. “Bedî’”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Din ve Fıtrat (Yaratılış)*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1999.
- Saka, Şevki. *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*. Ankara: İrşad Yayınevi, 1997.
- Saruhan, Müfit Selim. “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi”. *Eskiye Dergisi* 28 (2014), 53-66.
- Sevgi, Abdullah. *Kur’ân’da Rubûbiyet*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Seyyid Kutub. *Fi Zılâli-l-Kur’ân / Kur’ân’ın Gölgesinde*. çev. Yakup Çiçek vd. 12 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1968.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Sıbgatullah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/85. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Soyal, Fatma. “Varlığı Ayakta Tutan Sevgi”. *Kur’ani Hayat Dergisi* 8/41 (2015), 95-100.
- Soycan, Mustafa. “Hz. Peygamber’in Savaşlarının Ahlaki Boyutu”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 475-510.
- Soysaldı, Mehmet. “Kalbin Manevi Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 89-105.
- Şahin, Harun. “Kur’an’ın, Ahlaki Yönlendirmelerde İnsan Fıtratını Gözetmesi”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2016), 270-296.
- Şanver, Mehmet. “Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur’an’da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri”. *UÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 137-164.
- Şimşek, M. Sait. *Yaratılış Olayı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Tabatabai, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîr’il-Kur’ân*. 20 Cilt. İstanbul: Kevser Yayınları, 1996.
- Taberi, Muhammed b. Cerir. *Taberi Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tan, Zeki. “Nûh Süresi Bağlamında Küresel Ahlak Bunalımına Hz. Nûh’un Mesajının Katkısı”. *İSTEM* 8/16 (2010), 113-134.
- Taslaman, Caner. *Fıtrat Delilleri*. İstanbul Yayınevi, 2017.
- Toksarı, Ali. “Birr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/204-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Aydın. *Ateizm ve Eleştirisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Bekir. “Tövbe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/279-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Toptaş, Mahmut. *Kur’an’ı Kerim Şifa Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınları, 1996.
- Tütün, Sevgi. “Beled Suresi Bağlamında İnsan ve Özellikleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 383-404.

- Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. “Takva”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ulutürk, Veli. *Kur’an-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Yadsıman Demirdöven, Necla. “Arapça Sözlüklerde H-L-K Kökü ve Verilen Kur’an Ayeti Örneklerinin Mukayesesi”. *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 63 (2015), 243-286.
- Yargıcı, Atilla. “Al-i İmrân Suresinin 159. Ayeti Bağlamında Hz. Peygamberin Şefkat Ahlâkının Unsurları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 19-44.
- Yaşaroğlu, Mehmet Kamil. “Namaz”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/350-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Duran Ali. “İnanç Amel ve Ahlâk Ekseninde Kur’an’da Zulüm Kavramı”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 35-67.
- Yıldız, İbrahim. *Kur’ân’a Göre İnsanların Yanılgıları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Zemahşeri. *el-Keşşâf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.